

XVII. ASIR TÜRK VAKIFLARININ İKTİSADÎ BOYUTU

Bahaeddin YEDİYILDIZ

VIII. asır Türk vakıflarının muhtelif cep-
helerinin tahlil edildiği araştırmamızın⁽¹⁾
bu bölümünde, her şeyden evvel, konunun gerek-
tirdiği ölçüde, vakıfların gelir kaynaklarını teşkil
eden emlâkin çeşitli hususiyetleri ele alınacak, on-
ların işletme biçimleri incelenecek ve bu mallardan
elde edilen gelirlerin iktisadî gücü hesaplanmaya
çalışılacaktır⁽²⁾. Ayrıca, makalenin sonuna, bu
araştırmanın —daha önce neşr edilen kısımları da
dahil— bütünü ile ilgili kaynakların ve eserlerin
listesi de eklenecektir. * *

*

Vakfın konusu kavramıyla —ister bizzat ken-
dileri toplumun hizmetine sunulmuş olan kamu
kuruluşları ve hayır müesseseleri olsun, ister bun-
ların işlemesi için gerekli düzenli gelirleri sağlayan
servet kaynakları olsun— vakfedilen her şeyin
(*mevkûf*) anlaşılması gerekir⁽³⁾.

İslâm Hukukunun ilk tedvini sırasında, söz-
konusu nesnelerin vakfın konusu⁽⁴⁾ olabilmeleri
için, fıkıhî esaslara göre, geliri devamlılık vasfı
taşıyan ve vakıf-kurucusunun tam mülkiyeti ve
kullanma salâhiyeti dâhilinde bulunan gayr-ı
menkûller olması gerekiyordu⁽⁵⁾. Ancak, zaman-
la, iktisadî ve içtimâî değişmeler, bu prensipleri
yumuşatarak, vakıf konusunun sâhasını genişlet-
miş ve hukukçuları yeni prensipler vaz'etmek mec-
bûriyetinde bırakmıştır. Gerçekten, bir çok sâha-
da, "İslâm'ın ilk devirlerine âit kânûnî yasaklardan
bir kısmı, iki asır sonra, tamamiyle ruhsat verilmiş
fiiller hâline dönüşmek üzere yasaklık vasıflarını
kaybetmişlerdir"⁽⁶⁾. Meselâ, Hanefî mezhebinde,

Ebû Hanîfe menkul eşyanın vakfını kat'î olarak ya-
sakladığı hâlde, onun talebesi Ebû Yûsuf, gayr-ı
menkûlün zarûrî tamamlayıcıları veya sadece onun
için faydalı unsurlar oldukları takdirde menkulle-
rin de vakfına müsâade etmiştir. Böylece, vakfedi-
len gayr-ı menkûle bağlı kölelerin, makinaların,
ziraat âletlerinin vakfı geçerli olmuştur. Aynı mez-
hebin başka bir hukukçusu Züfer, daha uzağa gide-
rek, gayr-ı menkûle bağlı olsun veya olmasın, umû-
mî bir tarzda menkûllerin vakfını ve hattâ kulan-
dıkça tükenen şeylerin vakfını da kabul etmiş-
tir. Nihâyet, Ebû Hanîfe'nin diğer talebesi Muham-
med Şeybânî, mahallî âdetler elverdiği takdirde,
menkûllerin vakfını geçerli saymış ve neticede bu
görüŖ galebe çalarak, Hanefî ve Mâlikî mezhepleri
bu mevzûda birleşmiştir⁽⁷⁾.

Eskiden bu konuda yapılmış nazarı münaka-
şalar üzerinde ısrar etmenin yeri burası değildir.
O halde, her zaman olduğu gibi, bizi ilgilendiren

(1) Paris'te 1975 yılında doktora tezi olarak savunduğu-
muz ve orijinal adı *Institution du waqf au XVIIIe
siècle en Turquie —étude socio-historique—* olan bu
araştırmanın neşr edilen kısımları için bkz. "Vakıf
müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerindeki etki-
leri", *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-
1920)*, Ankara 1980, s. 157-161; "Vakıf müessesesi-
nin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", *Vakıflar
Dergisi* (Ankara 1982), c. XIV, s. 1-27; "Türk
vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri
1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları* (İstanbul 1982),
s. 143-164; "Müessese-toplum münasebetleri çer-
çevesinde XVIII. asır Türk toplumu ve vakıf mües-
sesesi", *Vakıflar Dergisi* (Ankara 1982), c. XV,
s. 23-53; "XVIII. asırda Türk vakıf teşkilâtı",
Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı) (İstanbul 1982), c. XII, s. 171-190;
"Vakıf istilâhları lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*,
c. XVII s. 55-61.

asırla ilgili basılmamış vakfiyelere istinad ederek, hemen XVIII. asır Türkiye'sinde fiilen vakfın konusu olmuş nesnelerin tahlil ve tasvirine geçeceğiz. Söz konusu vakfiyelerin tahlili, XVIII. asır Türkiye'sinde, yüzlerce eşyanın vakfa dönüştürülmeye elverişli mallar olarak telâkkî edilmiş olduğunu göstermektedir. Üstelik, bu eşyalardan aynı mâhiyetle olanları bile, hukûkî açıdan ayırıcı vasıflara sâhiptirler.

Vakfa konu olan bu nesneler nelerden ibâretti? Az önce de belirtildiği gibi, bunlar iki kategoriye ayrılıyorlardı. Birinci kategoriye toplumun doğrudan doğruya kendilerinden istifâde ettikleri kuruluşlar teşkil ediyordu. Osmanlılar bunları, *müessesât-ı hayriye* yâni hayır müesseseleri diye adlandırıyorlardı⁽⁸⁾. Tablo I'de gösterildiği gibi, bunlar, mü'minlerin ibâdet ettikleri mescidler ve camiler; İmparatorluğun eğitim ve öğretim müesseseleri olan mektepler, medreseler, dârü'l-hadîs ve dârü'l-Kur'ân yâni hadîs ve Kur'ân kolejleri, aynı şekilde tarikatlere âit tekkelerdir. Bu listeye binlerce ciltlik kitap ihtivâ eden kütüphâneleri ve talebele-re, yolculara ve fakirlere bedâva yemek dağıtılan imâretleri yâni halk lokantalarını da ilâve etmek gerekir. Vakfın konusunu teşkil eden bu türlü kuruluşlar arasında, su yolları, sebiller yâni âbidevî çeşmeler, küçük mahalle çeşmeleri, sukuyuları gibi şehirlerin ve köylerin su ihtiyâcını karşılayan müesseseler, sebillerin suyunu soğutmak için ihtiyaç duyulan buz üretimini sağlamak için inşâ edilen buz-hâneler, kışın mü'minlerin abdest alabilmeleri için sıcak su hazırlanan abdesthâneler, şüphesiz, önemli bir yer işgâl ediyordu. Sayıları az olmasına rağmen, daha başkaları da vardı: kenîf denilen umûmî helâlâr, iskeleler, köprüler, fenerler ve kaleler. Yukarıda adı geçen müesseselerdeki halılar, lâmbalar, mutfak takımları, v.s... gibi, her türlü eşyanın da bu kategoriye dâhil olduğunu unutmamak gerekir.

Bu binâ ve kuruluşların, devamlı bir surette işleyebilmeleri için, düzenli gelirlere ihtiyaçları vardı. Bunların umûmî masraflarını karşılamak ve bilhassa oralarda çalışanların ücretlerini ödemek için düzenli gelir kaynağı vazîfesi gören menkûl ve gayr-ı menkûller, vakfa konu olan nesnelerin ikinci kategorisini, daha doğrusu vakf akdinin asıl mevzûunu teşkil ediyordu.

Söz konusu bu gelir kaynaklarının akça olarak yıllık kira bedelleri ve bunların toplam gelir içindeki nisbetleri Tablo II'de gösterilmiştir. Her şeyden evvel, araziler müşâhade ediliyor: içinde bulunan her şeyiyle birlikte köyler, çiftlikler, tarlalar, bağlar, bahçeler gibi, her türlü tarım işletmeleri.. İkinci sırada, insanların oturmasına, hayvanların veya eşyanın korunmasına yarayan binlerce binâ, ayrıca iktisadî veya başka bir gaye için inşa olun-

muş yapılar yer almaktadır. Bütün bunlar gayr-ı menkûl vasfını taşımaktadırlar. Gelir kaynakları arasında, İslâm'ın ilk devirlerinde vakfedilmesi yasaklanmış olan menkûller de söz konusudur: hayvan derileri, gemiler ve bilhassa Osmanlı Tarihi'nde hararetili tartışmalara sebep olan nakit para.

Vakf akdinin konusunu teşkil eden bu nesneler hakkında aydınlatılmaya lâyık bir çok nokta vardır. Bilindiği gibi, bu nesnelerin vakfedilmesi için, onların vakıf-kurucusunun mutlak mülkiyeti altında bulunması gerekiyordu. O halde, Osmanlı İmparatorluğu'nda mülk edinme biçimi ne idi? Diğer taraftan, bu vakıf emlakın işletme tarzlarının olduğu kadar, onların bu dönemde İmparatorluğun diğer üretim kaynaklarına nazaran nisbetinin bilinmesi de ilgi çekici olacaktır...

Fakat her şeyden evvel, bizzat bu nesneleri tanımak kaçınılmaz gözüktüyor; zira, bu nesnelerin vakfiyelerde çizilen tasviri, şimdiye kadar yayımlanmış olan kitaplardaki ve araştırmalardakinden oldukça farklıdır.

1. Gelir kaynaklarının tasviri

a. Tarım işletmeleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim kaynaklarının en ehemmiyetlisi olan arâziler, aynı zamanda

(2) Burada tamamı neşr edilecek olan bu bölümün bir özeti, 24-28 Haziran 1979'da Kudüs'te toplanan International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf'a tebliğ olarak sunulmuş olup, "The economic significance of the Turkish waqf in eighteenth century" adı altında, söz konusu seminerin diğer tebliğleri ile birlikte baskıda bulunmaktadır.

(3) Vakf edilen nesnelere fıkıh terminolojisinde mevkuf, mahbus, muhabbes veya habis denilmektedir. Diğer taraftan, vakuf kelimesi, altında —tahbis, tesbül veya tahrim'in— sinonimi olarak— kendisiyle böyle bir kuruluşun tesis edildiği hukukî akdi ifâde etmesine rağmen, daha sonra mevkûf yâni vakıf akdinin mevzûunu teşkil eden menkûl veya gayr-ı menkul malları ifâde etmek için de kullanılmış, hatta onun yerini almıştır. Heffening, "Waqf, EI", c. IV, s. 1154; B. Yediöldiz, "Vakıf", İA, c. XII/2, s. 156.

(4) İslam hukukunda, vakıf akdinin mevzuunda, yâni vakf edilen şeylerde, diğer bir ifâdeyle mevkûflarda aranan şartlar için, bkz. Y. Linant de Bellefonds, *Traite de Droit musulman compare*, Paris-La Haye, Mouton et Cie, 1965, c. I, s. 184-209.

(5) L. Milliot, *Introduction à l'étude du Droit musulman*, Paris, Recueil Sirey, 1953, 546-547; H.P. Hatemi, *Önceki ve bugünkü Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi*, İstanbul 1969, s. 98 vd.; Ömer Hilmi, *İthâf-ı l-ahlâf fî ahkâm-ı l-ekvâf*, İstanbul 1307/1889, s. 17 vd. Bu eser C.G. Stavrides ve S. Dahdah tarafından fransızca'ya çevrilmiştir: *Les lois régissant les propriétés dédiées (awqâf)*, Paris 1895, yukarıdaki mesele için bkz. s. 15 vd. Bundan sonra fransızcasının sayfa numaraları parantez içinde verilecektir. Ali Haydar, *Tertib-ı sunuf fî ahkâm-ı l-vukuf*, İstanbul, 1240/1824, s. 124 vd.

(6) Linant de Bellefonds, ayn. esr., I, 201-202.

(7) L. Milliot, ayn. esr., 547-548.

(8) Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 6 (7).

vakıf müesseselerine düzenli gelir sağlayan nesnelerin ilk kategorisini teşkil ediyorlardı.

Vakfiyelerde şekli ve boyutları belirlenmiş toprak parçalarından birisi, *arsa* adını alıyordu. İnşaata tahsis edilen bu arâziler, şüphesiz şehirlerde veya köylerde bulunuyordu. Vakfiyelerde, "*bir arsa*" tâbiri sözkonusu olduğu zaman, bu, üzerine bir tek binâ inşâ edilebilecek tek bir parsel anlamına gelmiyordu. Bunlardan bâzıları, "*bir arsa*" diye adlandırılmış olmalarına rağmen, —meselâ 33.600 zirâ' karelik⁽⁹⁾— oldukça geniş bir sâhayı ihtivâ ediyordu ki, bunun üzerine bir mahalle bile kurulabilirdi⁽¹⁰⁾.

Bir diğer arâzî tipi, *bağçe* adını alıyordu. *Bağçe*, kelime anlamı itibâriyle, küçük bahçe anlamına geliyordu. İncelediğimiz devirde, *bağçe* şehir içinde veya daha ziyâde çevresinde bulunan, meyve ağaçlarının veya süs bitkilerinin yetiştirildiği, umûmiyetle etrafı çevrilmiş bir yerdi. Vakfiyelerde sözkonusu edilen *bağçe*'ler, boyutları itibâriyle, birbirilerinden oldukça farklıydılar. Birisi ancak bir dönümlük (bir dönüm, takriben 1.000 m² dir)⁽¹³⁾ bir yüzölçümüne sâhip olduğu hâlde, bir başkasının ki yüz dönüm veya daha fazlaydı⁽¹⁴⁾. Bu *bağçe*'lerden bâzıları sâdece tek cins ağaçlar ihtivâ ediyorlar ve özel adlarını bu ağaçlardan alıyorlardı, *kestâne bağçesi*, *dut bağçesi*, v.s... gibi⁽¹⁵⁾; diğer bahçelerin içinde binbir çeşit şey bulunuyordu: meyveli ve meyvesiz ağaçlar, tarlalar, havuzlar, kuyular, sudolapları, evler, dükkânlar ve hattâ i'mâlâthâneler⁽¹⁶⁾. İçinde üzüm ve zeytin ezmeye mahsus mengenerler, değirmen taşları ve zeytin yağı istihsâli için gerekli diğer âletler ihtivâ eden su değirmenleri⁽¹⁷⁾ ile üzüm bağlarının bulunduğu zeytin bahçeleri şehirlerin yakın çevrelerinde veya kırlarda yer alıyordu⁽¹⁸⁾. Büyük bahçelerden birçoğunun umûmiyetle büyük devlet adamlarına âit olduğu gözlenmektedir; öyle ki, onlar sözkonusu devlet adamlarının unvanlarıyla tavsîf ediliyordu: "*Defterdâr bağçesi*"⁽¹⁹⁾, "*Kapudanpaşa bağçesi*"⁽²⁰⁾ gibi. Diğer taraftan, zevk ve eğlence bahçesi olanlar, şâirâne adlarla tanınılıyordu: meselâ, *Hürrem-âbâd* yâni ebedî zevkler bahçesi gibi. Bu bahçe, İstanbul'un köylerinden birinde bulunuyordu ki, bu köy de, şâirâne bir isme sâhipti: *sa'dâbâd* yâni ebedî mutluluk. Sözkonusu bahçenin içinden, *sa'dâbâd* köyüyle aynı adı taşıyan bir de ırmak akıyordu. Bu ırmak üzerinde, *Hürrem-âbâd* bahçesinin iki tane de şatosu vardı⁽²¹⁾. Devrin dünyaca meşhur muhtelif lâlelerinin güzellik ve letâfetiyle örtülü bu ve benzeri bahçeler, Osmanlı padişahlarının, yüksek devlet ricâliyle birlikte, tabîatin renk ve mûsikisi, şâirlerin mersi-yeleri ortasında, eğlenerek dinlendikleri en güzel yerlerdendi. İşte asrı bize aksettiren bir alâmet: öyle bir asır ki, bir bölümü, Osmanlı tarihinde, "Lâle devri" diye adlandırılıyor!⁽²²⁾.

Bu bahçelerin yanında, hemen hemen *bağçe*'lerle aynı genişliğe sâhip, sebze ekimine tahsis edilmiş, umûmiyetle taş duvarlarla çevrili ve nâdirenci ağaçlar, fakat özellikle *bağçevan*'ın yâni bostancının oturması için küçük bir ev, ahırlar, sundurmalar, sukuyuları, havuzlar ve sudolapları ihtiva eden *bostan*'lar uzanıyordu⁽²³⁾. Meskûn yerlerin çok daha uzağına çekilen açık yerler, *mezre*'a adıyla da anılan *tarla*'lar oluyorlardı⁽²⁴⁾. Ekime elverişli bu arâzîlerin yüzölçümü bir veya yüz hektar arasında değişiyordu⁽²⁵⁾. Vakıf akdine konu olan nesneler arasında rastladığımız ve *arâzî* adıyla anılan değişik genişlikteki bâkir toprakları da *tarla* kategorisine dâhil etmek gerekiyor⁽²⁶⁾.

Çiftlik, Osmanlı toprak idâresinde kullanılan asıl zirâî birimi ifade eden son derece mânidâr bir

(9) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Kasa no: 29, s. 15-16.

(10) Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, VGMA, Kasa no: 12, s. 11, 14-15.

(11) Muayyen bir binâya yerleştirilmiş bir dükkân veya bir atölyenin sürekli şekilde demirbaş eşyasını oluşturmaya tahsis edilmiş âlet ve edevât ile bunlar hakkındaki düzenlemeler bütünlüğüne gedik denir, W. Padel ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904, s. 267.

(12) Masura, kelime mânâsı itibâriyle ince kamış, çeşme emzigi, iûle mânâlarına gelmektedir. Burada ifâde ettiği şey, bir akar su ölçüsü birimidir. Yarım masura su, bir evin daha doğrusu bir âilenin ihtiyacını karşılamaya kâfi geliyordu, M.Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul 1971, c. II, s. 414.

(13) Ahmet b. Abdullah Vakfiyesi, VGMA, Mukata'a I, s. 90.

(14) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, VGMA, Kasa no: 187, s. 157-160.

(15) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 16-17.

(16) I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, VGMA, Kasa no: 159, s. 48-53; Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, Kasa no: 141, s. 7-11.

(17) Tûrâbî-zâde Alemdâr İbrahim Vakfiyesi, 1188/1774, VGMA, 1276 Başlar, s. 232.

(18) Mehmed Said b. Mustafa Vakfiyesi, 1195/1781, VGMA, Mukata'a III, s. 213-214; İbrahim b. Kasım Vakfiyesi, 1138/1726, VGMA, Mücedded Ana. XIX, s. 124; Mehmed Sadık b. Sarâyî Hasan Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 326; Halil b. Mecid Vakfiyesi, 1189/1775, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 207.

(19) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 157-160.

(20) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 153-155.

(21) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 144-146.

(22) Krş. B. Yediyıldız, "Müessese-toplum münâsebetleri...", s. 39.

(23) Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 19-22; Çevgânîzâde İbrahim b. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Küçük Evkâf râbi', s. 635.

(24) Ebûbekir b. Nasûh Vakfiyesi, 1143/1730, VGMA, Sivas Râbi' Muhâsebe, s. 243; İbrahim b. Ebûbekir Vakfiyesi, 1190/1776, VGMA, Rumîli II, s. 122-123; Meryem binti Hasan Vakfiyesi, 1234/1819, VGMA, Rumîli II, s. 123-124.

(25) Dâmâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1145/1733, VGMA, Harameyn XIV, s. 129; III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 13; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, VGMA, Kasa no: 188, s. 363-364.

tâbir idi. İnsana ilk anda, bir çift öküzle işlenebilen bir sâhayı tasavvur ettiren *çiftlik*, timâr teşkilâtının uygulandığı dönemlerde, toprağın verimliliğine göre büyüklüğü değişen, 60 veya 80-150 dönümlük bir sâhayı belirtiyordu(27). *Mîrî*, *vakıf*, *mülk* veya *mâlikâne* gibi toprak tasarruf biçimlerinin hepsinde de, *çiftlik*, resmen aynı genişliğe sâhipti(28). Ancak, halk arasında, *çiftlik* tâbiriyle, üzerine inşâ edilmiş binâları, içindeki hayvanları, ekim için kullanılacak tohumları, toprağı işlemek için lüzümlü çift âletlerini ve diğer malzemeleri de kapsayan bir toprak parçası anlaşıyordu(29). *Çiftlik* tâbirinin XVIII. asır vakfiyelerinde yukarıda belirtilen ikinci mânâsı içinde kullanılmış olduğunu müşâhade etmekteyiz. Meselâ, Rumeli'nin Yenişehir-feneri'ndeki bir *çiftlik*'in muhteviyâtı arasında, ikiyüz çiftçi âilesini barındırmaya müsâit ikiyüz bölümden (*âralık*) müteşekkil biri diğerine bitişik elli ev, bu çiftliğin vakfedilişinden önce muhtemelen mülk sâhibinin oturduğu bir *konak*, samanlıklar, *hanây* denilen ahırlar, bakkal dükkânları, anbarlar, kovanlarla dolu bir kovanlık, birçok hayvan ve özel bir deftere kaydedilmiş tarım âletleri bulunmaktaydı(30). Anadolu'da Ankara'nın Karayıslı köyündeki başka bir *çiftlik* ise, aşağı yukarı, az önce zikr edilen çiftliğininkine benzer bir muhtevâ ile birlikte vakf edilmişti, fakat burada ayrıca çiftliğin tamamlayıcı unsuru olup, ve yine vakıf statüsünde bulunan beş *câriye* ile iki de çocuk vardı(31). Doğrusu bu çiftlikler, muhtelif tarlaları, çayırıları, meyve bahçelerini, bostanları ve orada tarımı yapılmak istenen her şeyin tohumlarını da ihtivâ ediyorlardı(32). Çiftliklerin bâzı bölümlerinin konar-göçer halkın iskânına tahsis edildiği de oluyordu. Böylece, konar-göçer halk istedikleri takdirde yerleşik hayata geçebilme imkânı bulabiliyordu ki, incelediğimiz dönemde bu türlü yerlere *yurt-yeri* adı veriliyordu(33). Diğer taraftan bu uygulama, mülk sâhiplerine, daha doğrusu vakıf mütevellîlerine, sözkonusu tarım sâhalarının işlettirilebilmesi için kolayca kiracı bulma imkânı da sağlıyordu.

Vakıf akarlar arasında, bir çok köy, diğer adıyla *karye*'ye tesâdüf edilmesi son derece ilgi çekicidir. Köyleri vakıf hâline getirenler umûmiyetle pâdişahlar ve onların gözdeleleriydi. Bunlar, sözkonusu köyleri, bütün müstemilâtıyla, yâni "meskenleri, tarlaları, çayırıları, ağaçları, kuyuları, menba'ları, nehirleri, vâdileri, tepeleri, kırları ve bütün hak ve hukûkuyla" vakfettiklerini açıklamaktaydılar(34).

Osmanlı toprak taksimâtında, bir kaç köyden müteşekkil bir alan, başka bir tarım birimini oluşturunuyordu: Bu birime, *mukâta'a* deniliyordu. Vakıf terminolojisinde bu kelime, normal olarak, toprağı yâni yeri vakıf, üzerindeki binâ ve ağaçları

mülk olan bir gayr-ı menkûlün mutasarrıfı tarafından vakfa ödenen, aynı zamanda *icâre-i zemîn* yâni yer-kirası da denilen senelik sâbit bir geliri ifâde ediyordu(35). Vakıf müessesesine âit gelir kaynaklarının işletme biçimlerini tahlil ederken bu konuya tekrar döneceğiz. Ancak, *mukâta'a* tâbiriyle, aynı zamanda, biraz önce de işâret edildiği gibi, bir çok köyden müteşekkil bir toprak bütünlüğünün ifâde edildiği hususunu, hemen burada açıklamamız gerekiyor. Gerçekten, bir vakfiyede, sâdeleştirerek aktaracağımız şu satırlarla karşılaşırız: Sultan I. Mahmud, "Malatya sancağının(36) Toros nâhiyesinde, şer'î hükümlere göre, mutlak mülkiyetine sâhip bulunduğu, onsekiz köyden müteşekkil "*Unnablu mukâta'ası*"nı, Allah rızası için, vakf-ı sahîh ile vakf etti"(37).

Bu *mukâta'a*'lar dahî, yukarıda izâh ettiğimiz köyler gibi, bütün müstemilâtıyla, yâni tarlaları, dağları, nehirleri, v.s... ile vakf edilmişti(38). Ayrıca, Tuna nehrinin bir bölümünde ve Vidin'deki *Feth-i İslâm Mukâta'ası* dâhilinde bulunan diğer nehirlerde tutulacak balıkların da bir vakfın gelir kaynaklarını teşkil eden nesneler arasında sayılmış olmasını müşâhade etmek son derece ilgi çekicidir(39). Zâten, bâzı vakfiyeler sâyesinde, *datyan'*

(26) İbrahim b. Ali Vakfiyesi, 1188/1775, VGMA, Mukata'a III, s. 119; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1169/1755, VGMA, Kasa No: 148, s. 83-85; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 53-56; İbrahim b. Ebûbekir Vakfiyesi, 1190/1776, s. 122-123; Dâmad İbrahim Paşa Vakfiyesi, Tarihîsiz, VGMA, Kasa no: 42, s. 1-18.

(27) Atif Bey, Şerh-i Kânûnnâme-i arâzi, İstanbul 1309/1891, c. II, s. 162; Bellin, Etudes sur la propriété fondère en pays musulman et spécialement en Turquie, Paris 1862, s. 245-246; daha geniş bilgi için bkz. Ö.L. Barkan, "Çiftlik", İA, c. III, s. 392-397.

(28) H. İnalçık, "Çiftlik", EI, 1961, c. II, s. 33-34.

(29) Atif Bey, ayn. esr., s. 162 vd.

(30) Sebsafâ Fatma Kadın Vakfiyesi, 1210/1796, VGMA, Kasa no: 188, s. 138-139.

(31) Ayşe Binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 13-16.

(32) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 146-147, 171; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Kasa no: 148, s. 11.

(33) İsmail b. Mahmud Vakfiyesi, 1161/1748, VGMA, Haramcyn V, s. 25; Mehmed Sadık b. Sarâyî Hasan Vakfiyesi, 1156/1743, s. 326.

(34) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 11; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, 365-366; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 46; Dâmad-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Haramcyn XIV, s. 131; III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, VGMA, Kasa no: 49, s. 12.

(35) Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 11.

(36) Sancak, vilâyetin idâri bölümlerinden biridir. bkz. İ.M. Kunt, Sancaktan Eyâlete, İstanbul 1978.

(37) I. Mahmud Vakfiyesi, 1152/1740, VGMA, Kasa no: 47, s. 7.

(38) I. Mahmud Vakfiyesi, 1152/1740, s. 11; I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihîsiz, VGMA, Kasa no: 47, s. 43.

(39) I. Mahmud Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Kasa no: 47, s. 70-71.

ların avlanılacak balıklarıyla birlikte vakf edilmiş olduğunu da bilmekteyiz⁽⁴⁰⁾.

Vakıfların gelir kaynakları arasında yer alan zirâî işletmelerin tasvirini tamamlamak için, —vesîkalarımız arasında sadece bir örneğine rastladığımız— *ma'den ocakları*'ndan da kısaca söz etmemiz gerekiyor. Refsiülküttâb Ebubekir b. Rüstem, Rumeli'de bulunan ve çıplak mülkiyeti devlete âit olan bir demir *ma'denini*, 1704 yılında, devletten mukâta'a usûlüyle⁽⁴¹⁾, yıllık altı bin akçe ve üçyüz seksenbeş kg. demir karşılığında kirılıyor. Ancak o, vakfiyesinde, *ma'den ocağı*nda bulunan binâların, te'sislerin ve ocağı işletme hakkının mutlak mülkiyetinin kendisine âit bulunduğunu belirtiyor. Bunları vakıf hâline getirdikten sonra, bu *ma'den işletmesinin icâre-i vâhide*⁽⁴²⁾ usulüyle kiralanması şartını ileri sürüyor⁽⁴³⁾. Söz konusu vesîkada, maalesef ikinci kira bedeli belirtilmiyor. Fakat, bu *ma'den ocağını* işletmek üzere kiralayacak olan kişinin, hem bizzat *ma'den ocağının* yeri için mukâta'a adı altında altı bin akçe nakit ile üçyüz seksenbeş kg. demirden ibâret sâbit yıllık bir kira bedelini devlet hazînesine, hem de orada bulunan te'sisler ile ocağı işletme hakkı karşılığında icâre-i vâhide denilen bir kira bedelini vakıf mütevellisine ödemek zorunda kalacağı son derece açık ve kesin bir şekilde anlaşıyor⁽⁴⁴⁾.

b. Binâlar

Bu başlık altında, XVIII. asır Türkiye'sinde vakıf akarlar arasına dâhil edilmiş olan meskenleri, iktisadî kuruluşları ve kamu hizmetleri için kiralanmış vakıf binâları tasvir edeceğiz.

1. Meskenler

Vakfiyelerde, dört tip mesken ile karşılaşılıyor: *Menzil*'ler, *saray*'lar, *yalı*'lar ve *oda* veya *hâne* denilen küçük evler. Vakfedilmiş binâların hemen hemen % 70'ini *menzil*'ler teşkil ediyordu. Arapça asıllı olup muhtelif mânâlara gelen *menzil* kelimesinin, vakfiyelerde, sinonimi bulunan Türkçe *konak* kelimesine tercîh edildiği anlaşıyor. Oysa, *konak*, devrin konuşma dilinde çok yaygındı ve *menzil* ile tamamen aynı şeyleri ifâde etmekteydi⁽⁴⁵⁾. *Menzil*, vesîkaların konteksine göre, imar görmüş, umûmiyetle belli bir lükse sâhip, ikâmete mahsus yer anlamındaydı. Aşağı yukarı fransızca *residence* kavramına tekabül ediyordu. Gerçekten, zemin kat hâriç, herbiri iyice belirlenmiş fonksiyonlara sâhip bir çok odayı muhtevî bir veya iki kattan meydana gelen *menzil*, daima muhtelif bitkilerle örtülü büyük bir bahçenin ortasına kurulmuştu⁽⁴⁶⁾. Çok defa, söz konusu menzillerin bahçesi, tıpkı, asıl ikâmetgâhtan başka, küçük çiftçi evleri, ahırlar, anbarlar, tarlalar, tarım âletleri, hayvanlar, v.s... ihtivâ eden bir çiftlik sâhası

gibi, son derece geniş idi. Bu sebeple, bâzı menzillere, *çiftlik menzili* dendiği de oluyordu⁽⁴⁷⁾.

Meskenlerin ikinci tipi, *saray* adını alıyordu ki, aslında bunlar, menzillerden pek farklı değildi. Ancak, sarayın bahçesi, üretim gayesiyle ekilip biçilen bitkilerle örtülü bir bahçe değil, aksine, ikâmet edilecek asıl binânın yâni sarayın dışında, hepsi de zevk ve eğlenceye tahsis edilmiş, *kasır*'ların, *köşk*'lerin, fışkıyelerin, cirid meydanlarının da yer aldığı süs ve letâfet bahçesiydi⁽⁴⁸⁾.

Deniz kenarında yazlık evler mâhiyetindeki *yalı*'lar, diğer bir mesken tipini oluşturuyorlardı. Vakfiyeler, bu *yalı*'ların —zâten aşağı yukarı bir menzil veya bir sarayinkine benzeyen— taksîmâtı hakkında bize kıymetli bilgiler veriyor. *Yalı* kelimesi, sözkonusu ikâmetgâh ile birlikte onun bütün müstemilâtını da ifâde ediyordu. Her şeyden önce, *yalı*, zorunlu olarak denizle irtibatlı bulunan kâfi derecede geniş bir sâhayı kapsıyordu. Bir *yalının* iç teşkilâtını bilmek ilgi çekici olacaktır, zira bu, orada yaşanan hayatı da açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. İşte, İstanbul'da Eyüp sâhillerinde bir vakıf *yalı*: XVIII. asırda, bu *yalının* işgâl ettiği sâha, iki kısma ayrılıyordu: Hâriciye ve dâhiliye. Hâriciye, kubbeli tavanlı ve fışkıyeli bir

(40) I. Abdülhamid'in Üçüncü Kadını Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, VGMA, Kasa no: 113, s. 16, 19; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 55.

(41) Aşağıda izah edilecektir.

(42) Daha sonraki ilgilil kısma bkz.

(43) Ebubekir b. Rüstem Vakfiyesi, 1115/1704, VGMA, Küçük Evkâf Ülä, s. 274.

(44) Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku hakkında bkz. N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki maden işletme hukuku", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara 1943, II/1), s. 117-126.

(45) *Menzil* ve *konak* kelimeleri sözlüklerde şu şekilde izah olunuyorlar: 1. Seyâhat esnâsında inilen yer, mola yeri, durak, istasyon; 2. bir günlük mesâfe, merhâle; 3. oturlan yer, büyük ev, vs. . .

(46) İbrahim b. Ahmed Vakfiyesi, 1178/1764, VGMA, Haremeyn VII, s. 199; Mehmed b. Şaban Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 308; Mikdad Ahmed Paşa Vakfiyesi, 1201/1787, VGMA, Ana. 1195 Bağlar, s. 196; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 140-143.

(47) Cârullah b. Mustafa Vakfiyesi, 1151/1738, VGMA, Haremeyn III, s. 80; III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 14; Alicenâb Kadın binti Abdullah Vakfiyesi, 1158/1745, VGMA, Kasa no: 163, s. 6-8.

(48) I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihîsiz, s. 41; III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 9-10; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 50-53. Bu devirde, bilhassa III. Ahmed'in saltanatı esnâsında inşa edilen saraylara farsça adlar veriliyordu. Bizzat III. Ahmed tarafından üç saray inşa edilmişti. "Birincisi Saadâbâd yâni mutluluk sarayı, ikincisi Husrevâbâd yâni Husrev'in Sarayı, üçüncüsü de Hümâyunâbâd yâni İmparatorluk Sarayı diye adlandırıldı. Hümâyunâbâd Bebek'teydi. Vezîr-i âzâm da kendisi için dördüncü bir saray inşa ettirdi ve Salıpazarı'nda bulunan bu saraya Emnâbâd yâni Emniyet Sarayı adını verdi", J.V. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Fransızca'ya çev. J.J. Hellert, Paris 1835, c. XIV, s. 189.

köşk, iki küçük ev, müstakil bir helâ, bir havuz, bir bahçe ve denize kadar uzanan bir çimenlikten müteşekkildi. Dâhiliye diye adlandırılan kısım ise, birbirleriyle irtibatlı odalar dizisinden meydana geliyordu. Bu dizi içinde, her şeyden evvel, dördü camlı, *kış odası* denilen biri camsız ve son derece muhafazalı, altıncısı ise üç sofa, bir fıskiye ve bir de sebil ihtiva eden altı oda, büyük bir salon ve bir hamamdan meydana gelen tek katlı bir ev vardı. Şüphesiz mülk sâhibi, veya vakıf hâline getirilişinden sonra onu kiralamış olan kiracı, yalının bu ana bölümünde oturuyordu. Bu kısmın yanında, birçok odadan müteşekkil altı üstlü iki kattan ibâret diğer binâlar birbirlerini tâkip ediyorlardı: odalardan onaltısı hizmetçilere ve altı tanesi de bu hizmetçilerin şeflerine âitti. Ayrıca meslekleri ayrı ayrı zikr edilmiş başağa, seyis, oduncu, kapıcı, korucu ve bahçıvan gibi diğer hizmetçilere de birer oda tahsis edilmişti. Diğer taraftan, söz konusu binâların daha bir çok ekleri de vardı: hizmetçilere mahsus hamam, mutfaklar, kilerler, anbarlar, çamaşırlıklar, helâlar, mescid, v.s... Bu yalı hakkındaki bilgilerimizi tamamlamak için, bu yalının tamamlayıcı unsurları arasında, bir araba beygirleri ahırının, arabalar için bir barınağın, sekiz kayıklık bir kayıkhânenin, bahçelerin ve bostanların da mevcut olduğunu yukarıdaki bilgilere ilâve etmemiz gerekiyor(49). İşte bir yalının kısa tasviri. Bu tasvir bize, yakınları ve hizmetçileriyle birlikte yaz mevsimini böyle bir yerde geçirebilen bir âilenin yaşayış biçimi ve refah seviyesini tahayyül ettirebilecek niteliktedir.

Vakfiyelerde rastladığımız mesken tiplerinin sonuncu kategorisi, umûmiyetle küçük boyutlu ve tek katlı olup, *oda* veya *hâne* diye adlandırılan evlerden ibâretti(50). 1725 tarihli bir hüküm, müslümanlara âit evlerin yüksekliğinin oniki zirâyı yâni dokuz metreyi, gayr-ı müslim evlerinin dokuz zirâyı yâni takriben yedi metreyi ve dükkânların yüksekliğinin ise dört zirâyı, yâni takriben üç metreyi aşmaması gerektiğini belirtiyor(51). Bu küçük evlerden birçoğu *müteahhilin odası* yani evliler meskeni diye adlandırılıyordu ki, bunlar umûmiyetle, zemin katında, bir oda, bir sofa ve bir helâ ile birinci katta, bir oda ve bir sofayı ihtiva ediyorlardı(52).

Dört tip mesken tipi üzerinde yapmış olduğumuz bu tahlil, bizi, sözkonusu meskenlerin bir "sosyal" sınıflandırmaya tâbi tutulabileceği neticesine götürüyor. Osmanlı Devleti'ndeki meskenlerin büyük çoğunluğunu teşkil eden *oda*'larda yâni evlerde, köylüler, işçiler, zanaatkarlar, tüccarlar ile küçük ve orta derecedeki memurlar oturuyorlardı. *Menziller* veya *konaklar*, birincilere nisbetle daha yüksek gelire sâhip olan ehemmiyetli şahsiyetlere âitti. Muhtemelen, şehirlerde oturan, ancak müref-

feh bir hayat sürdürebilmek için şehirdeki faaliyetleriyle yeteri derecede para kazanamayan bu şahsiyetler, aynı zamanda, tarım işleriyle meşgul olmak mecbûriyetinde kalıyorlardı. Tarlalar ve bostanlar ile muhtelif bahçelerin, *menzil*'in tamamlayıcı unsurları arasında bulunması, bunların sâhiplerinin veya kiracılarının, eğer söylemek câizse, yarı-şehirli kişiler olduklarını bize açıkça göstermektedir; yâni, kanaatimize göre, *menziller*, durumu müsâit olan kişilerin bir nevi tarım hayatından şehir hayatına geçiş yerleri oluyorlardı. Bu varsayımı, bizzat *menzil* veya *konak* kelimelerinin edebî mânâsı da tamamıyla desteklemektedir; zirâ, sözkonusu kelimelerin, daha başkaları arasında, "seyâhat esnâsında inilen yer, durak, istasyon" mânâlarına geldiğini bilmekteyiz. Nihâyet *saraylar*, pâdişahlara ve Osmanlı Hükümeti'nin bilhassa yaz aylarında zamanlarının büyük bir kısmını *yahı*'larda geçirmek âdetinde olan yüksek şahsiyetlerine âit meskenleri oluşturuyorlardı.

Diğer taraftan, bu meskenlerin adları, bize Türk hayatının başka bir cephesini daha düşündürüyor. Oda ve konak diye adlandırılan meskenler, Türk içtimâî hayatının çok uzun bir tekâmülü neticesinde ortaya çıkıp gelişme imkânı bulmuştur; zirâ, hem *ota* hem de *konak* deyimleri, askerî menşeli Türkçe deyimler olduğundan —*ota*, *otağ* kelimesinden geliyor, *konak* ise, bu mânâda, "kamp yeri"ni ifâde ediyor—, Türklerin aslı vasfını göstermektedir(53). *Saray* ise, ya doğrudan doğruya ya da Araplar aracılığıyla, İranlılardan alınmıştır, hem de bize hatırlattığı her şeyle, meselâ monarşi rejimi, v.s... ile birlikte...

2. Kamu hizmetleri için kiralananmış binâlar

Kamu hizmetleri için kiralananmış binâlar, XVIII. asırda vakf edilmiş gayr-ı menkullerin başka bir grubunu oluşturuyordu. Bunlar arasında, incelediğimiz vesikâlara göre, İstanbul'da bulunan ve merkezî hükûmetin bir dâiresini teşkil eden *Defter-hâne* ile diğer yerlerde bulunan dört güm-rük binâsı vardı. Sultan I. Mahmud, 1743 yılında,

(49) Emine binti Sultan Mustafa Vakfiyesi, 1152/1739, VGMA, Kasa no: 96, s. 4-8; Krs. İbrahim b. Ahmed Vakfiyesi, 1178/1764, s. 199; I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, VGMA, Kasa no: 47, s. 113-115; Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, s. 15-16.

(50) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 87.

(51) R. Mantran, *La vie quotidienne a Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs*, Paris, 1962, s. 46.

(52) Ebubekir b. Hüseyin Vakfiyesi, 1118/1707, VGMA, Mukata'a III, s. 223-224; İbrahim b. Mehmed Vakfiyesi, 1116/1704, VGMA, İstanbul I, s. 32-33; İbrahim b. Abdülkerim Vakfiyesi, 1120/1708, VGMA, Küçük Evkâf ülä, s. 73; Ömer b. Osman, Vakfiyesi, 1136/1723, VGMA, Harameyn XIII, s. 272; I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihsiz, s. 41-42.

(53) Krs. J. Deny, *La psychologie du peuple Turc*, Paris, Tarihsiz, s. 116-118.

İstanbul'un Firuz-ağa Mahallesi'nde, yedi bin sekizyüz altmışaltı zirâ karelik bir arsa üzerine, mâliye bakanı mesâbesinde olup Dîvân'ın da üyesi bulunan *Defterdâr* ve ona bağlı dâirelerin müdürleri için⁽⁵⁴⁾, büro ve lojman olarak kullanılacak doksan yedi odadan müteşekkil büyük bir saray, ve vezirlerin atları için yedi bin ikiyüz doksandört zirâ karelik bir sâha üzerine bir ahır yaptırıyor. Ve bunları vakıf akarlar hâline getiriyor, ayrıca, vakfiyesine, adı geçen memurların bu binâları kiralamaları ve her ay vakıf mütevellisine yüz on yedi bin sekizyüz akçelik kira bedelini ödemeleri şartını koyuyor. Defterdarlığın her kalemine tahsis edilmiş odaların sayısını —Defterdâr tarafından işgal edilen umumî kalem hâricinde, vesikamıza göre Defterdârlık'ta yirmi altı kalem mevcuttu—, ve her kalem tarafından ödenecek kira bedelini de tesbit ve tâyin ediyor. Meselâ *Defterdâr*'a aylık yirmi bin akçe karşılığında onaltı oda; *cizye muhâsebecisi kalemi*'ne de aylık üçbin akçe karşılığında beş oda ayrılmıştı⁽⁵⁵⁾. Vakıf kurucusu, diğer taraftan, vezirlerin de, sözkonusu ahırın kira bedeli olarak, vakfa her ay onbin akçe ödemek zorunda kalacaklarını hükme bağlamıştı.

Gümrük binâlarına gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ithâlattıran olduğu kadar ihrâcatıtan ve aynı şekilde, deniz veya kara yoluyla İmparatorluğun bir noktasından diğerine taşınan mallar üzerinden gümrük vergileri alındığını biliyoruz. Bunun için, ticâret yollarının giriş ve çıkışına, gümrük idâresinin yerleştiği binâlar inşâ edilmişti. Vakıf hâline getirilmiş bâzı binâların, vakıf müesseseleri yararına oldukça yüksek bir fiatla söz konusu gümrük idârelerine kiralanmış olduğunu vakfiyelerde müşâhade etmekteyiz⁽⁵⁶⁾. Zâten, bâzı hallerde, pâdişahlar tarafından bizzat gümrük vergilerinin vakf edilmiş olduğunu da vesikalarımız sayesinde bilmekteyiz⁽⁵⁷⁾.

3. İktisadî kuruluşlar

XVIII. asır Türk vakıfları, toplam gelirlerinin takriben % 30'unu iktisadî kuruluşlara, yâni dükkân, anbar gibi ticaret mahallerine, ve imâlât-hâne, hamam, v.s... gibi sînâî işletmelere borçluydu. Tahlil ettiğimiz üçyüz otuz vakfiyeye istinâd eden müşâhedelerimize göre, sayı bakımından, daha ziyâde içinde ticâret yapılan binâlar, bilhassa ortalama onar onar bir vakfın akarları arasında bulunan küçük dükkânlar, aynı şekilde anbarlar, mahzenler ile saman-hâneler ve ahırlar vakf edilmişti⁽⁵⁸⁾. Bu ahırlara, seyyâhlar veya başka bir iş için kırdan şehre inen kişiler atlarını bağlıyorlardı.

Dükkân'ın, sözkonusu devirde, bugün değişik adlar altında tanıdığımız hemen hemen her cins ticâret evini belirlediğini tasrih etmemiz gerekir: Bakkal dükkânı, fırın, kasap dükkânı, eczâhâne,

lokanta, v.s... Ayrıca, bu kelimeyle, terzi, ayakka-bıcı, marangoz, v.s... atölyeleri gibi, hem üretim yapan ve hem de ürettiklerinin perâkende olarak satışını yapan esnaf atölyeleri de belirleniyordu. Aynı şekilde, hekim muâyenehâneleri (*tabib dükkânı*) ile bankacı veya sarrafların iş yerleri (*sarrafa dükkânı*)'nin adlandırılması için de, dükkân kelimesinden istifade edilmesi âdetti.

Mahzen'e gelince, Türklerin arapçadan almış olduğu bu kelime, asıl mânâsı itibâriyle, *anbar*'ın sinonimi olarak, eşyanın korunmasına mahsus binâları ifâde ediyordu⁽⁵⁹⁾. Ancak, aynı kelime, Avrupa'ya bir seyâhat yaptıktan sonra, satış gayesiyle malların sergilendiği ticâret yerlerinin adı olmak üzere, —arapça *mahzen*'den alınmış fransızca *magazin* kelimesinden⁽⁶⁰⁾— *mağaza* şekliyle ikinci defa Türkiye'ye girmişti. Bu örnek, kültür değişmeleri açısından son derece ilgi çekicidir.

Bâzıları vakf edilmiş olan *han*'lar⁽⁶¹⁾, ticâret yerleri arasında, ehemmiyetli bir yer işgal ediyorlardı. Birçok odadan ve diğer eklerden müteşekkil ve tüccarlarla yolcuların bütün ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli olan *han*'lar, yâni büyük binâlar⁽⁶²⁾, Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski Selçuklu Kervansaraylarının yerini almış ve ülkenin iktisadî hayatında kervansaraylarla aynı rolü oynamaya başlamıştı⁽⁶³⁾.

(54) Defterdâr ve Defterdârlıktaki diğer üst yöneticiler hakkında bilgi için bkz. A. Holdborn, *Les finances ottomanes*, Vienne 1912, c. II, s. 32 vd.; A. Roumani, *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris 1927, s. 7 vd.

(55) I. Mahmud Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Kasa no: 47, s. 76-103. Bu vakfiye, Osmanlı Devleti'nin mâliye teşkilâtı tarihi, ve bilhassa Defterhâne'nin bürokratik yapısını aydınlatması bakımından son derece ehemmiyetli bir vesikadır. Bu konu hakkında, söz konusu vakfiyenin tahlilinden hareketle yapılacak bir incelemeyle daha sonra neşredeceğiz.

(56) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 184-185; Mehmed b. Salih Vakfiyesi, 1194/1780, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 581; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 56.

(57) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 185-187.

(58) Âilme binti Zararî-zâde Osman, 1183/1769, VGMA, Ana. 1267 Bağlar, II, s. 405; İsmail b. Ahmed Vakfiyesi, 1193/1779, Erzurum Sâni Muhâsebe, s. 216.

(59) Ragıp Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 12-14.

(60) Seyfi-zâde İbrâhim b. Mustafa, 1208/1794, VGMA, Küçük Evkâf Sâdis, s. 253.

(61) Hasan b. Abdülbâkî Vakfiyesi, 1134/1722, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 293.

(62) Çortulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, VGMA, Kasa no: 188, s. 296-297.

(63) Bir vakıf-kurucusu, 1759 tarihli vakfiyesinde, aynı zamanda Han diye adlandırılan kervansarayını Tokad'da vakf ettiğini yazıyor, Sunkurzâde Mehmed Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Haramcın VI, s. 269. Krş. M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, Ankara 1971, c. II, s. 185-186. Kervansarayların rolü için bkz. J. Sauvaget, "Les caravansérails syriens du Hadjd de Constantinople", *Art Islamica*, c. IV, 1937, s. 98-121; B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesi'nin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 6-7.

İktisâdî kuruluşlar diye adlandırdığımız binâların ikinci kategorisini, vakf edilmiş sînâî işletmeler teşkil ediyordu ki, bunlar, hamamlar, değirmenler ve imâlâthânelerden ibâretti. Hamamların müslüman Türklerin hayatındaki yerini tahayyül etmek güç değildir. Gelişmesi, namazın sahih olarak ifâsı için kaçınılmaz olan vücut temizliği kavramına çok şey borçlu olan ve zâten bir çoğu vakıflar sâyesinde hayat bulan⁽⁶⁴⁾ bu an'anevî kuruluşlar, sırf yıkanma odalarını değil, fakat tıraş salonlarını, sohbet ederek ve kahve içerek yorgunluğun giderildiği sofalarla dinlenme salonlarını da ihtivâ ediyordu⁽⁶⁵⁾. İncelediğimiz dönemin Türk toplumunda, değirmenlerin ehemmiyeti hamamlarinkinden daha az olamazdı. Hamamların gitgide yayılmasının arkasında dînî bir âmil varsa, değirmenlerin bolluğunun da iktisâdî bir ihtiyaçtan kaynaklandığı son derece açıktır. Zirâ, halkın büyük bir kısmı, bizzat kendi ürettikleri buğday ve mısırı, ekmek yapmak gayesiyle, hemen hemen her köyde mevcut olan değirmenlerde öğütüyorlardı. Bu değirmenlerden birçoğu, İmparatorlukta bulunan diğer binâ ve kuruluşlar gibi, bâzı kamu müesseseleri yararına vakf edilmişti⁽⁶⁶⁾.

Vakf edilmiş imâlâthânelere veya kârhânelere gelince (bkz. Tablo III), sayı bakımından tekstil sanayii ile ilgili olanlar ilk sırayı alıyorlardı: dört yünhâne, çizgili kumaşlar dokunan ve Halep'te Sultan I. Mahmud tarafından vakf edilmiş olan yirmialtı dokuma atölyesi⁽⁶⁷⁾, doksan tanesi İstanbul'da Sultan III. Ahmed'in eşi Mihrişah Emine Kadın tarafından vakf edilmiş olan doksanüç ipek dokuma fabrikası⁽⁶⁸⁾, eski Türk evlerinin temel mobilyalarından biri olan kerevetler için ipek kaplı yastıkların imâl edildiği ve Sultan III. Mustafa tarafından vakıf akarlar hâline getirilmiş bulunan kırk yastık atölyesi⁽⁶⁹⁾, ve yine büyük devlet adamları tarafından vakf edilmiş olan yirmibir boyahâne⁽⁷⁰⁾. İkinci sırada, sıkı sıkıya daha önce bahs ettiğimiz zeytin bahçelerine bağlı olup ülkenin değişik bölgelerinde bulunan yirmi yağ atölyesi⁽⁷¹⁾ vardı. Üçüncü sırada ise, onbir tanesi veziriâzam Dâmâd İbrahim Paşa tarafından İzmir'de vakf edilmiş olan oniki sabunhâne bulunuyordu⁽⁷²⁾. Sandalların ve kayıkların imâl edildiği yedi kayıkhaneyi⁽⁷³⁾, bir kükürt fabrikasını⁽⁷⁴⁾, bir kuyumcu atölyesini⁽⁷⁵⁾, ve dört enfiye fabrikasını⁽⁷⁶⁾ ayrı ayrı zikr ettikten sonra, vakfa konu olmuş diğer fabrikaları şu şekilde gruplandırabiliriz:

a. Önce gıda sanayii: üç yoğurdhâne⁽⁷⁷⁾, üç pirinç dibekhanesi⁽⁷⁸⁾, deri sanayiinin sıkı sıkıya bağlı bulunduğu onyedî salhâne⁽⁷⁹⁾ ve bir bozahâne⁽⁸⁰⁾;

b. sonra inşaat sanayii: bir kiremithâne⁽⁸¹⁾, bir kaldırım taşı fabrikası, beş çinihâne⁽⁸²⁾, onbir şişe fabrikası⁽⁸³⁾ ve iki alçı fabrikası⁽⁸⁴⁾;

c. üçüncü olarak, ev eşyaları sanayii: bir lâmba fabrikası⁽⁸⁵⁾ ve altı mum atölyesi⁽⁸⁶⁾;

(64) III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 106-107.

(65) Krs. R. Mantran, *İstanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, s. 503-504. Hamam teşkilâtını göstermek için burada iki örnek vermek yerinde olacaktır: 970 zıra' karelik bir alan üzerine inşa edilmiş "İki halvetli, üç sofa ve kapu arası ve sovuksiukta bir sofa ve kenîf ve mermer şadırvanlı ve câmekân ve kühan ve dellâk odası ve kühan avlusu ve üç masûra mâ-i leziz-i cârf, ve eyyâm-ı sayfda mâ-i leziz-i cârf kifâyet eylemediği takdirde hâzine ittisâlinde kâin kuyu ve müstemlât-ı sâireyi hâvî bir hammâm", III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 106-107. İstanbul Fener-kapısı'nda 1200 zıra' karelik bir alan üzerine inşa edilmiş "Kubbelerli müdevver, döşemeleri mermer, dört halvet, üç sofa, bir orta sofa, iki nim sofalı, soğuk ve mükemmel ısı ve soğuk yedek su hazineleri ve beş masura mâ-i leziz, etrâfı kârgir divarlı, ortası şadırvanlı, mükemmel câmekân ve mükemmel kühan ve hammâân odası, bir sofa, bir dellâkân odası, ve bir miktar havluyu müstemil hammâm", Ragib Mehmed Paşa Vakfyesi, 1176/1762, s. 17-18.

(66) Ayşe binti III. Ahmed Vakfyesi, 1156/1743, s. 11.

(67) I. Mahmud Vakfyesi, 1162/1749, VGMA, Kasa no: 31, s. 17-18.

(68) Mihrişah Emine Kadın Vakfyesi, 1135/1723, VGMA, Kasa no: 41, s. 11.

(69) III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 129.

(70) Mikdad Ahmed Paşa Vakfyesi, 1199/1785, VGMA, Ana. 1195 Başlar, s. 193-194; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfyesi, Tarihsiz, s. 9; III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 46, 77, 187-188; III. Osman Vakfyesi, 1169/1755, s. 10.

(71) Musa b. Yunus Vakfyesi, 1170/1754, VGMA, Harameyn VI, s. 161-162; Abdullah b. Abdulfettah Vakfyesi, 1135/1723, VGMA, Mukata'a I, s. 106; Ebûbekir b. Osman Vakfyesi, 1197/1782, VGMA, Ana. 1195 Başlar, s. 113; Tûrâbî-zâde Alemdâr İbrahim Vakfyesi, 1188/1774, s. 232-233; III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1754, s. 176-182.

(72) Ayşe binti Mehmed Vakfyesi, 1167/1754, VGMA, Harameyn VI, s. 52; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfyesi, Tarihsiz, s. 7.

(73) I. Mahmud Vakfyesi, 1165/1752, s. 112; Ragib Mehmed Paşa Vakfyesi, 1176/1762, s. 23; III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 134-135.

(74) III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 88.

(75) Aynı Vakfiye, s. 82-83.

(76) Aynı Vakfiye, s. 130-131, 293-294.

(77) Aynı Vakfiye, s. 84; Safiyye binti II. Mustafa Vakfyesi, 1163/1750, VGMA, Kasa no: 148, s. 52-53.

(78) Çortulu Ali Paşa Vakfyesi, 1120/1709, s. 327-328.

(79) I. Abdülhamid Vakfyesi, 1195/1780, s. 44-46; İbrahim Efendi Vakfyesi, 1189/1775, VGMA, *Erzurum Sînî Muhâsebe*, s. 210-214; I. Mahmud Vakfyesi, 1165/1752, s. 112; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfyesi, Tarihsiz, s. 8.

(80) Alagöz-zâde İbrahim b. Mustafa Vakfyesi, 1181/1767, VGMA, Harameyn VIII, s. 212.

(81) Abdülhâdî b. Mehmed Vakfyesi, 1133/1721, VGMA, Harameyn III, s. 221.

(82) III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 88.

(83) Zeyneddin-zâde Ali b. Ali Vakfyesi, 1219/1804, VGMA, Kasa no: 8, s. 1.

(84) III. Mustafa Vakfyesi, 1178/1764, s. 72.

(85) Sayfî-zâde İbrahim b. Mustafa Vakfyesi, 1208/1794, s. 252-254.

(86) Mehmed Tahir b. Osman Vakfyesi, 1179/1765, VGMA, Harameyn VII, s. 285-286; I. Abdülhamid Vakfyesi, 1195/1780, s. 291.

d. ve nihâyet, silâh sanâyii: bir kılıç fabrikası(87), dört baruthâne(88) ve umûmiyetle tüfek îfâl eden dört silâh atölyesi(89). Yukarıdan beri zikr edilen bütün bu îfâlâthâne veya fabrikaların birçoğunun devlet adamları tarafından vakf edilmiş olduğunu da burada ifâde etmemiz gerekiyor.

Vakf edilmiş iktisâdî kuruluşların açıklanmasını tamamlamadan evvel, Osmanlı gayr-ı menkul hukûkunun çok karakteristik bir müessesesinden daha bahs etmemiz icap eder. Bu müessese *gedik* adını taşımaktadır. *Gedik* tâbiri, hem özel bir zanaatı, işçiliği veya bir ticâret dalını icrâ etme hakkını, hem bunların icrâsı için gerekli âlet ve edevâtı, bâzan da bu mesleklerin mecburen icrâ edildiği yerleri ifâde ediyordu(90). Gerçekten, yukarıda anlatmaya çalıştığımız ticâret veya zanâat kuruluşlarından birinde çalışan tüccarlar, zanâatkârlar veya işçiler, mesleklerini belli bir nizama bağlamak ve menfaatlerini korumak gayesiyle loncalar hâlinde sınıflara ayrılmışlardı(91). Önceki asırlarda olduğu gibi, XVIII. asırda da, "esnaf teşekküllerinin (corporation) temelinde, ustalar, kalfalar (kalifiye işçiler) ve çıraklar (vasıfsız işçiler) bulunuyordu. Çıraklar, işçi sınıfına yükselebilmek için, ilgili sanatın tekniğinde ve ayrıca loncanın gelenekleri konusunda, kendilerini yetiştirmekle görevli bulunan ustalara bağılıydılar. İşçilikten ustalığa geçiş, çok ciddî ve zor olup, meslekî yetenekler dışında daha bir takım vasıflara sâhip olma şartına tâbî kılınmıştı. Gerçekten, rastgele herkese, bir dükkân, bir atölye veya herhangi bir ticâret işi açma müsaadesi verilmemişti. Bunların sayısı esas itibâriyle sınırlandırılmış ve nizama bağlanmıştı, ve sadece ustaların, dükkân ve atölye sâhibi olma veya ticâret yapma hakkı —veya imtiyâzı— vardı: önce-leri ustalık diye adlandırılan bu imtiyaz, daha sonra *gedik* adını almıştı. Dükkânların veya atölyelerin sayısı sınırlanınca, hâliyle ustaların sayısı da sınırlandırılmış oluyordu: "O halde, ustaların, imtiyazlarını ve üstünlüklerini koruma ve alt sınıflardan gelen unsurlar tarafından istilâ edilmeme endişesine sâhip sosyal bir sınıf oluşturdukları düşüncesine varılabilir"(92). Böylece, başlangıçta bir zanâat veya her hangi bir meslek icrâ etme hakkını —veya imtiyâzını— ifâde eden *gedik*, daha sonra, yukarıda da belirtildiği gibi, sözkonusu mesleğin icrâsı için gerekli teşhîzâtı da belirtmeye başlamıştı(93). Bu kelime, XVIII. asır vakfiyelerinde, daha ziyâde sonuncu mânâsıyla kullanılmıştır. Meselâ Sultan III. Selim, İstanbul'daki bir *han*'ın yermi yedi odasını, "ve oda-i mezkûrların derunlarında mevcûde, beyne'l-hiref *gedik* tâbir olunur âlât-ı lâzîmeleri" vakf ediyor(94). Yine III. Selim, "bir bâb *taşçı dükkânı* derûnunda mevcûde . . . beyne'l-hiref *taşçı gedîği* tâbir olunur on aded küllük, ve iki küskü ve sâir ber müceb-i

defter-i müfredât gedik tâbir olunur âlât-ı lâzîme-i ma'lûme-i mevcûdelerini" de vakf hâline getiriyor. Aynı şekilde, bu pâdişâhın vakıfları arasında, bir "francala —kelime İtalyanca *frangiola*'dan geliyor— fırını" içinde, esnaf arasında "francala *gedîği* tâbir olunur" iki tekne ve sâir ber müceb-i defter-i müfredât *gedik* tâbir olunur âlât-ı lâzîme-i ma'lûme" de bulunmaktaydı(95). Diğer bir pâdişâh da, ihtivâ ettiği ikiyüz altmış beş kasap *gedik*leriyle birlikte onbir salhâneyi vakıflaştırmıştı(96). Bu vakıfla ilgili dökümanlarda sözkonusu âletleri ihtivâ eden binânın, devrin bir sadrâzamı tarafından vakf edilmiş yedi salhâne gibi, "*gedik dükkânı*" diye adlandırıldığı da müşâhede edilmektedir(97).

c. Nakit Para

XVIII. asır Türk vakıflarının toplam gelirlerinin takriben % 32'si vakf edilmiş nakit paralarından geliyordu. Vakfiyelerini incelediğimiz üçyüz otuz vakıftan doksan dördünün yâni % 28'inin gelir kaynakları ya sadece nakit paralardan, veya nakit parayla birlikte diğer bâzı gayr-ı menkullerden ibâretti. Bu nakit paraların 42.120.220 akçelik muazzan bir yekun tuttuğunu müşâhede etmek oldukça ilgi çekicidir. Bu verileri, çok muhataralı bir iş olmasına rağmen, başka araştırmaların neticeleriyle mukayese edersek, XVI. asra nazaran XVIII. asırda, nakit parayla ilgili vakfiyelerin sayısındaki azalmaya rağmen, vakf edilmiş naktin hacminin sayı bakımından şiştiği görülecektir (bkz. Tablo: IV). Fakat, hemen belirtelim ki, bu durum her şeyden önce, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı

(87) Ayşe binti Mehmed Vakfiyesi, 1167/1754, s. 52.

(88) Çıplak Hüseyin b. Ahmed Vakfiyesi, 1189/1775, VGMA, Haremeyn IX, s. 271; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 131.

(89) İbrahim b. Ali Vakfiyesi, 1116/1705, VGMA, Küçük Evkâf Ülä, s. 216.

(90) W. Padel ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904, s. 267.

(91) Bu korporasyonlar hakkında bkz. R. Mantran, *İstanbul...*, s. 348 vd., ve orada gösterilen kaynaklar.

(92) R. Mantran, *La vie quotidienne...*, s. 121.

(93) Burada *gedik*'ler hakkında derinliğine bir tahlile girmek imkânımız yoktur. Bu konuda bkz. Belin, *Étude sur la propriété...*, s. 153-160; A. İnan, *Aperçu sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman*, İstanbul 1941, s. 58-63; W. Padel ve L. Steeg, ayn. esr., s. 267-270; Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul, 1325; Hüseyin Hüsnü, *Ahkâm-ı evkâf*, İstanbul 1321, s. 22-23; M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. I, s. 656-659; Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 11-12 (10-11).

(94) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 73-74.

(95) Aynı Vakfiye, s. 22-25.

(96) I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 44-46.

(97) Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, s. 292-293. Başka bir vakfiyede *Hancı Gedîği*'nden söz edilmektedir, İbrahim b. Ağâh Mehmed Vakfiyesi, 1193/1779, VGMA, Haremeyn IX, s. 14.

parasının mâruz kalmış olduğu enflasyona bağlı bulunuyordu. Ayrıca bu hâdise, mâli zenginliklerin, XVIII. asır Osmanlı toplumunun bâzı grupları elinde toplanmış olduğunu da göstermektedir. Bu grupların tahfline tekrar döneceğiz⁽⁹⁸⁾. Şimdi, Osmanlı İmparatorluğu'nda nakit paraların vakfı hususundaki tartışmalara bir göz atmak yerinde olacaktır.

İlk imamlar, menkûl vakfını yasakladıkları hâlde, —hepsi de Hanefî mezhebi mensubu olan— İmam Zufer ve Muhammed Şeybânî'nin fikirlerine istinâd eden Osmanlı hukukçularına göre, menkûller ve "... istirbâh olunarak ribhi vücûh-i birre sarfedilmek üzere emvâl-i nakdiye" yâni elde edilecek geliri kamu yararına ve hayır cihetlerine harcanacak olan nakit paralar, bu âdetin mevcut olduğu şehirlerde, vakf edilebiliyordu⁽⁹⁹⁾. Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarım âletleri ve yukarıda zikr edilen gedikler gibi gayr-ı menkûllere bağlı menkuller kadar altın ve gümüş de geniş bir biçimde ve tartışmasız olarak vakıf akdine konu yapılabiliyordu, zirâ, bunların Türkiye'de vakıf hâline dönüştürülmesi âdet idi⁽¹⁰⁰⁾.

Bununla birlikte, sözkonusu uygulama, muhtemelen, I. Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Türkiye'ye girip yerleşecek olan yeni-hanbellik anlayışının⁽¹⁰³⁾ tesirinin ve bilhassa, bu tarihten itibaren Hanefîliğin⁽¹⁰⁴⁾ resmi devlet doktrini hâline getirilmesinin de payı bulunan canlı bir tartışmaya sebep olmakta gecikmedi. Sırasıyla, Anadolu kadıaskeri, şeyhülislâm ve Rumeli kadıaskeri tâyin edilmiş olan Çivizâde Mehmed Muhyiddin (öl. 1547)⁽¹⁰⁵⁾, nakit para vakfını meşrû telâkkî edenlerin zayıf nakillere dayandıklarını iddiâ ederek, bu türlü vakıfların, İmparatorluğun her yöresinde yasaklanmasını kararlaştırdı. Ülkenin iktisâdî sisteminde ehemmiyetli bir yeri olan bir müesseseyi yıkan bu fikir öylesine yayılmış olmalı ki, Çivizâde'nin görevden alınmasından sonra, Şeyhülislâm olan Ebusuud (öl. 1577)⁽¹⁰⁶⁾, nakit para vakfının geçerliliğini ispat etmeyi denediği bir eser⁽¹⁰⁷⁾ kaleme almak mecbûriyetinde kaldı.

Sofya'da bir halvetî şeyhi olan Bali Baba (öl. 1552)⁽¹⁰⁸⁾ tarafından Çivizâde'ye gönderilmiş bir mektup, para vakfı konusunda son derece anlamlı bâzı satırlar ihtivâ etmektedir. Sadeleştirerek aktarmaya çalışacağımız bu satırlarda şöyle denilmektedir: "Geçmiş zamanlarda insanların davranış düstûrları olup bize nakl edilmiş fikirler arasında bir tane bile zayıfına rastlamak mümkün değildir. İctihad yapan imamların yasaklamış olduğu bâzı eylemler, zaman gerektiriyorsa icrâ olunabilir. Müctehid imamlar bâzı meseleleri zamana ve mekâna ta'lik etmişlerdir. Zamanın dönüşüne tâbi olmak lâzımdır.

Bâzı hükümler de şeriatın ahvâlî, zamanın zarûretine bağlıdır. İyi gidiyor iken âlemi karıştırmak, ızdırıp verme, fitneye bâis olma! Mümin kardeş, Rumeli'nin bâzı imâretlerinin, bâzı mescidlerinin ve medreselerinin, camilerinin bir çoğunun gelir kaynakları, nakit paralardan ibârettir. Bütün bu kuruluşların ahır olmasına karar verildi. Bundan böyle onları imar etmek çok güçtür. Şehir ve kasabaların sularına âit vakıflar, nakit paralardır. Bunların kurmasına karar verildi. Bundan böyle, onlara su getirmek mümkün değildir. Ayrıca, öyle yerler mevcut ki, oralarda ne iman vardır ne de din. Bu yörelerin halkı hayvanlar gibi bir hayat sürmektedir. Para vakfının yasaklanmasının neticesi budur. Bilmiş olasin ki, onları bunca sevaptan mahrum korsun!"⁽¹⁰⁹⁾.

Nakit para vakfı yasağı resmen kaldırıldı. Fakat, bu konuda ilim adamları arasında cereyan eden tartışmaların arkası kesilmedi. Bu defa, bir fıkıh âlimi olup, devletin en yüksek dinî otoritelerine kafa tutmaktan çekinmeyen Mehmed Birgivi (öl. 1573), nakit para vakfının şer'iliğini müdafaa edenlerin fikirlerini çürütmek için bir kitap yazdı⁽¹¹⁰⁾. Mehmed Birgivi'nin Osmanlı İmparatorluğu tarihinde birçok karışıklıkların sebebi olan fikirleri, bilhassa talebeleri ve taraftarları sayesinde geniş bir yayılma sâhası bulmuş olmasına rağmen, XVII. asrın en büyük Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi'nin ifâdesine göre, "örf ve âdete aykırı" oldukları için⁽¹¹¹⁾ başarısızlığa uğramak zorunda kaldı.

(98) B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 150 vd.

(99) Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 18 (15); Ali Haydar, ayn. esr., s. 130.

(100) H.P. Hâtemî, ayn. esr., s. 101, not. 11.

(101) Ö. Lütfi Barkan ve E.H. Ayverdi, İstanbul vakıfları tahrir defteri -953 (1546) tarihli-, İstanbul 1970, s. XXX-XXXI.

(102) M. Sencer, Osmanlı toplum yapısı, İstanbul 1969, s. 295.

(103) Yeni-hanbellik için bkz. H. Laoust, Les schismes dans l'Islam, Paris 1965, s. 266 vd.

(104) H. Laoust, ayn. esr., s. 311.

(105) Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, Meral Yayınları, Tarihsiz, c. I, s. 293-294.

(106) İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı, Ankara 1965, s. 235.

(107) Risâle fi vakfî'n-nukûd ve cevâzihi, Süleymaniye Kütüphanesinde 1097/1685 tarihli Arapça yazma, seksiyon: Bağdatlı Vehbi Efendi, no: 477/1.

(108) Bursalı Mehmed Tahir, ayn. esr., s. 59.

(109) O. Kesiklioğlu, "Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bali Efendi'nin vakıf paralar hakkında bir mektubu", Vakıflar Dergisi, IX, (Ankara 1971), s. 92-93.

(110) Es-Seyfî's-sarim fi adem-i cevâz-ı vakfî'l-menkûl ve'd-derâhîm, Süleymaniye Kütüphanesinde 1079/1669 tarihli Arapça yazma, seksiyon: Es'ad Efendi, no: 1581, s. 218b-249b.

(111) Mîzânü'l-Hakk fi ihtiyâr'il ahakk, İstanbul 1972, s. 106; krs. B. Yediyıldız, "Müessese-toplum münâsebetleri...", s. 41.

lar. Birgivi ve taraftarlarının, bugünkü bilgimize göre, bizi ilgilendiren dönemde, pek fazla bir akis uyandırmayan bu fikirleri, XX. asrın başında, "zamanı durdurmak" isteyen birinin arzuları olarak telâkkî edileceklerdir⁽¹¹²⁾.

Zaman durmamıştır, dolayısıyla, diğer vakıf akarları gibi, nakit para vakfı da, Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca, gitgide yayılmaktan geri kalmamıştır⁽¹¹³⁾.

d. Vakıf akdine konu olan diğer nesneler

XVIII. asır Türk vakıflarının gelir kaynakları arasında, yukarıda izah ettiklerimizden başka, birkaç gemi, hayvan derileri ve sular da yer alıyor.

Karşılıksız bir şekilde kendisinden istifade edilmek üzere toplumun hizmetine sunulmuş bir nesne olarak sudan daha önce bahs etmiştik. Fakat, diğer taraftan, suyun, kamu müesseselerine gelir temin eden bir kaynak rolünü oynaması da mümkündü. Gerçekten, vakıf akdinin mevzuları hakkında, araştırmamızın bu bölümünün baş kısmında yapmış olduğumuz ayırım noktai nazarından, vakıf hâline getirilmiş sular, bünyelerinde vakfın her iki cephesini de mündemiç idiler: İslâm hukukuna göre, suların prensip itibâriyle toplumun ortak malı⁽¹¹⁴⁾ olması ve sularla ilgili bütün kuruluşların umûmiyetle herkesin hizmetine bedava olarak sunulması gerektiği hâlde, bâzen vakıf-sularının bir bölümünün, başka vakıf kuruluşlarına gelir temini gayesiyle, kiralandığı veya satıldığı da oluyordu. Meselâ, İzmir'e bağlı Urla şehrine bir saat mesâfede Gazi-veresi diye adlandırılan ve Vâlide-Sultan'ın Manisa'daki vakıflarının mütevellî kaymakamı İbrahim b. Mahmud'un özel mülkiyeti olan bir tarladaki menba'dan çıkan altmış masura⁽¹¹⁵⁾ su, 1741 yılında, sözkonusu mülk sâhibi tarafından Urla'ya götürülmüş ve vakf edilmişti. Vakıf kurucusunun, bu su-vakıfları hakkında ileri sürmüş olduğu şartlar şu şekilde özetlenebilir: Üç masuralık su, bu şehirde inşâ etmiş olduğu çeşmeye tahsis edilecek, geriye kalanlar ise kiralanacaktı. Bir masura suyun yıllık kira bedeli, vakfiyedeki hükümlere göre ikiyüz kırk akçe olacaktı. Buradan elde edilen gelirler, "istiglâl ve istirbâh" yoluyla işletilecek ve bu sûretle kazanılmış olan paralar, çeşme ve su-yollarının tamiri için kullanılacaktı⁽¹¹⁶⁾.

Örf ve âdet, fıkıh kâidelerine göre, gemilerin vakfını da hükûkleştiriyordu⁽¹¹⁷⁾. Bu araştırmamızın başka bir bölümünde bu konuda bir örnek verilmişti⁽¹¹⁸⁾. Bunun dışında, Sultan I. Mahmud'un da, İstanbul ile Boğaziçi'nde bulunan köyler arasında düzenli bir şekilde ulaşım hizmeti görececek olan büyük bir sandalı vakf etmiş olduğunu öğrenmekteyiz⁽¹¹⁹⁾.

III. Selim'in devlet salhânelerinde kesilmiş bâzı küçük baş hayvanların derilerini vakf etmiş olduğu⁽¹²⁰⁾ da, yine vakfiyelerden elde ettiğimiz bilgiler arasında bulunmaktadır.

Netice olarak, XVIII. asır Osmanlı İmparatorluğu'nda, cemiyetin iktisadî ve içtimâî hayatıyla doğrudan doğruya bir münâsebeti olan yüzlerce nesnenin, vakıf akdinin konusunu teşkil etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi, vakıf kurucularının bu nesneleri nasıl mülk edinmiş olduklarını inceleyeceğiz, çünkü vakıf kurucularının, sözkonusu şeyleri vakf edebilmeleri için onların mutlak mülkiyetine sâhip olmak mecbûriyetinde bulunduklarını bilmekteyiz.

2. Mülkedine vasıtaları

Vakfın gelir kaynakları arasında, arâzîlerin büyük bir yer tuttuğu, yukarıda anlatılanlardan açıkça ortaya çıkıyor. O halde, arâzinin mülkiyetini elde edebilmek için kullanılmış olan vasıtaları açıklayabilmek, Osmanlı toprak sisteminin ana hatlarını kısaca özetlemeyi gerektiriyor. Toprak sisteminin tetkiki, doğrudan doğruya bu araştırmamızın içine girmediğinden, burada onun tarihî tekâmülünü tâkip etmek sözkonusu değildir. Onun için, buradaki hareket noktamız, Osmanlı İmparatorluğu'nun her sahada zirveye ulaştığı sırada Bâb-ı Ali'nin en önemli şahsiyetlerinden birinin, bu devletin toprakları hakkında yapmış olduğu tasnîfi hatırlatmak olacaktır. Sözkonusu kişi, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında, bu iki pâdişâhın Kanun-nâmelerinin⁽¹²¹⁾ hazırlanışında tartışılmaz bir rol oynamış olan Şeyhülislâm Ebussuud'dur.

(112) M.A. Aynî, Türk ahlakçıları, İstanbul 1939, c. I, s. 107-108.

(113) Bibliyografyadaki vakfiyeler arasında, nakit para vakıflarıyla ilgili olanların bibliyografyadaki sıra numaraları şunlardır: 2, 3, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 51, 54, 55, 57, 58, 65, 81, 84, 86, 91, 93, 95, 98, 104, 106, 112, 113, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 127a, 131a, 136, 137, 141, 144, 145, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 168, 179, 182, 196, 197, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 237, 240, 247, 255, 256, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 288, 292, 293, 294, 296, 312, 325, 326.

(114) L. Milliot, ayn. esr., s. 580; M. Rodinson, İslam et capitalisme, Paris 1966, s. 32, 34.

(115) Masura'nın anlamı için yukarıda not: 14'e bkz.

(116) İbrahim b. Mahmud Vakfiyesi, 1153/1741, VGMA, Haremeyn III, s. 194. Benzer bir durum için bkz. Halid b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1210/1795, VGMA, Haremeyn X, s. 439-440. Vakf edilmiş sular hakkında daha geniş bilgi için bkz. Güneri, "Vakıf suları ve su vakıfları", Vakıflar Dergisi, IX, (Ankara 1971), s. 67-69.

(117) Ali Haydar, ayn. esr., s. 130.

(118) B. Yediyıldız, "Müesseseler-toplum münâsebetleri...", s. 37.

(119) I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, s. 113.

(120) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 49-61.

(121) Kanun kelimesi, kaide, nizam anlamındaki Latince canon kelimesinden gelmektedir. Kanun-nâme, Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet teşkilâtının temel nizamnamesini ifâde etmektedir.

Zâten görevi gereği o, siyâsî iktidarın icrâatını İslâm hukûkunun esaslarına göre murâkâbeden geçirmek mes'ûliyetiyle mükellef bir şahsiyet değil miydi?

Osmanlı İmparatorluğu'nun bâzı bölgelerinin toprak idâresiyle ilgili muhtelif Kanunnâmelere, adı geçen Şeyhülislâm tarafından yazılmış mukaddimelere göre, sözkonusu devirde Türk evletinin sınırları dâhilinde bulunan topraklar üç kısma ayrılmaktaydı:

1. Fetih sırasında mülkiyeti müslümanlara devr edilmiş olan 'öşür arâzisi. Satış, hibe, vs... gibi her türlü intikâle elverişli olan bu toprakların mâlikleri, onların 'öşrû'nü yâni gelirinin onda birini bizzat fakirlere dağıtmak zorundaydılar. Arabistan'ın ve Basra'nın toprakları bu kategoriye giriyordu(122).

2. Fetih sırasında mülkiyeti yerlilere bırakılmış olan haraç arâzisi. Bu tür arâzilerin sâhipleri, onlardan istedikleri gibi istifâde edebilmekte, ve sâdece haracını ödemek zorundaydılar. Haraç, iki kısımdı: topraktan elde edilen ürünlerin ehemmiyetine, daha doğrusu yerin tahammülüne göre, istihşâlin onda birinden yarısına kadar yükselebilen harac-ı mukâseme yâni bölüşmeli haraç; ve kesim usulüyle, üründen değil, fakat bizzat toprağın kendisinden alınan ve senede sâdece bir defa ödenen, sâbit ve muayyen bir vergi olan harac-ı muvazzaf(123). Suriye ve Irak'ın arâzileri, haraç arâzisi idi(124).

3. Anadolu ve Rumeli'deki bütün Osmanlı arâzilerini ihtiva eden üçüncü kategoriye arâzi-i mîriye yâni mîrî arâzi deniliyordu. Yukarıda anlatılan arâzi-i 'öşriye ve arâzi-i haraciye dışında kalan bu topraklara arâzi-i memleket de denilmekteydi. Aslında, bu kategoriye giren topraklar da, feth edilmiş haracî topraklardı, fakat mülkiyeti tamamiyle devlete âit olan kamu sâhasına bağlıydılar; ancak, hükümet bu toprakları, ekip biçmeleri, ve öşür adı altında ürün üzerinden alınan harac-ı mukâsemesi ile bizzat topraktan alınan ve harac-ı muvazzaf cinsinden sâbit bir vergi olan çift akçesini ödemeleri şartıyla, re'âyaya dağıtmıştı(125).

Bu arâzilerden ilk iki kategoriye girenler, tasarruf sâhiplerinin mülkleri olduğundan, her türlü intikâl şekline tâbî tutulabilmekte ve dolayısıyla vakıf hâline dönüştürülebilmekteydi(126). Fakat, bu tür arâziler, bu araştırmamızın çerçevesi içine girmemektedir; çünkü, bizim konumuzu teşkil eden vakıfların kurulmuş oldukları bölgelerin dışında bulunmaktaydılar.

Bizi burada özellikle ilgilendiren topraklar, mîrî arâziler, yâni Tablo: II'nin değişik adlarla bize takdim ettiği vakıf gelir kaynakları olan topraklardır ki, bunlar, Anadolu ve Rumeli'de bulunmaktaydılar. Daha önce de belirttiğimiz

gibi, bu topraklar, kişilerin değil, devletin mülkü idi. O halde, kişiler, bu toprakların mülkiyetini elde etmedikleri müddetçe, onları vakıf haline dönüştürme yetkisine sahip bulunmamaktaydılar. Diğer taraftan, çok tabîî olarak, bizzat devlet vakıf yapamazdı. Zira, aslında bizzat devletin kendisi, kamu hizmetlerini gerçekleştirmek zorundaydı. Devletin varlık sebebi de bu değil miydi? Bu sâhada vakıf müessesesi, devletin yardımcısından başka bir şey olamazdı(127). O halde, burada bir mesele kendiliğinden ortaya çıkmaktadır ki, o da, menşei itibâriyle, hiçbir şekilde ferâğ ve intikâle elverişli olmayan bu toprakların nasıl olup ta önce ferdî mülkiyet ve sonra da vakıf hâline dönüştüğünü bilmekten ibârettir.

Bilindiği gibi sözkonusu topraklar, 1839'a kadar timar rejimine göre idâre edilmişti(128). Bu rejime göre, devlet mülkü olarak telâkkî edilen ve daha fetih sırasında kadastro yapılan feth edilmiş topraklar, Osmanlı Devleti'nin askerî yapısına uygun olarak, dirlik adı altında, bir çok mâlî birime ayrılmıştı(129). Ehemmiyetlerine göre has, ze'âmet ve timâr diye üç kategoriye taksim edilen bu dirlikler, idârî hizmetleri için ve bilhassa şahsen kendilerinin askerlik hizmetinde bulunmaları ve Sultanın temsilcisinin ilk talebi vukuunda belli sayıda silâhlı asker temin etmeleri karşılığında, vergilerini toplama hakkıyla birlikte, "askerî sınıf"(130)

(122) "Üsküp ve Selânik Kanunu, H. 976 tarihli", Ö.L. Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları: Kanunlar, İstanbul 1945, c. I, s. 298.

(123) Ö.L. Barkan, ayn. esr., s. 298-299; krs. Atif Bey, ayn. esr., s. 20; Belin, Étude sur la propriété, s. 27, 125-126, 161.

(124) M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. I, s. 73.

(125) Ö.L. Barkan, Kanunlar, s. 299; krs. Atif Bey, ayn. esr., s. 28; Belin, Étude sur la propriété..., s. 126-127, 139; M. d'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1787-1828, c. VII, s. 234; A. İnönü, ayn. esr., s. 24; C. Lamouche, Histoire de la Turquie, Paris 1953, s. 178; H. Cin, Mîrî arazi ve bu arâzinin mülk haline dönüşümü, Ankara 1969, s. 45 vd.; M. Sencer, ayn. esr., s. 248.

(126) M.Z. Pakalın'a göre (ayn. esr., c. I, s. 69, 72, 79), Sultan III. Murad, bu iki kategoriye dahil olan toprakları mîrî araziye dönüştürmüştür.

(127) Ş. Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet devrinde vakıf çeşitleri", Vakıflar Dergisi, IX, (Ankara 1971), s. 4.

(128) Bu kelimenin etimolojik menşei için bkz. J. Deny, "timar", EI; M.Z. Pakalın, ayn. esr., III, s. 497-498; M. Akdağ, ayn. esr., c. II, s. 309.

(129) krs. S. Aksoy, 100 Sonuçta Türkiye'de toprak meselesi, İstanbul 1969, s. 21.

(130) Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin idarî mekanizmasında her hangi bir yer işgal eden ve kendilerine devlet veya vakıflar tarafından, hangi tarzda olursa olsun, bir ücret ödenen kişiler "askerî sınıf"ı oluşturmuyorlardı, bu mesele hakkında daha tafsilât-ı bilgi için bkz. B. Yediylidiz, "Türk vakıf kurucularının...", s. 44 vd.

üyelerinden bazılarına verilmişti(131).

Devlet tarafından kayd edilen yıllık gelirleri yüz bin akçenin üzerinde olan dirlikler has adını alıyorlardı. Bunlar pâdişâhlara, pâdişâh âilesinin üyelerine ve saray görevlilerine tahsis ediliyordu. Vezirlere, beylerbeyilere ve Mirlivâlara tahsis edilmiş haslar da vardı. Has sâhipleri, topladıkları vergilerin her beş bin akçesi için bir atlı asker (cebelü) beslemek zorundaydı. Meselâ, yıllık geliri bir milyon akçelik bir hassa sâhip olan beyler beyi, savaş sırasında, silâh ve diğer malzemelerle donatılmış ikiyüz süvari ile sefere katılmak mecbûriyetinde idi(132). İkinci kategoriye giren dirliklere, ze'âmet deniliyordu. Bunların yıllık geliri, yirmi bin ile yüz bin akçe arasındaydı. Zeâmet sâhipleri de her beş bin akçe için bir süvâri beslemek zorundaydılar. Zeâmetler, defterdarlara, kethüdâlara, alaybeylerine, sancakbeylerine, dârüssaâde ağalarına, hâcegân denen memurlara, dîvân-ı hümayûn ve Defterhâne kâtiplerine tahsis ediliyordu(133). Dirliğin üçüncü kategorisi timar adını taşımaktaydı. Bunların senelik geliri üç ile yirmi bin akçe arasında değişmekteydi. Geliri sâdece üç bin akçe olanına *kılıç timar* adı veriliyordu ve buna sâhip olanlar asker beslemek zorunda değildi. Diğerleri her üç bin akçe için bir cebelü besleyerek, sefer sırasında, orduya katılmak zorundaydılar(134). Timarlar, sipâhî adıyla bilinen ve Osmanlı ordusunun çekirdeğini teşkil eden liyâkatli askerlere verildi(135). Venedik elçisi Mercantonio Barbaro'ya göre, 1573 yılında, Avrupa Türkiye'sinde seksen bin ve Asya eyâletlerinde de elli bin sipâhî vardı(136). Fakat bu askerî müessese zamanla öylesine dejenere olmuştu ki, 1768 Türk-Rus harbine ancak yirmi bin sipâhî katılabılmıştı(137).

Görülüyor ki, Anadolu ve Rumeli topraklarının, yâni mîrî arâzîlerin çıplak mülkiyeti prensip olarak devlete âitti. Sultan adına, arâzilerin vergisini tahsil eden ve asker toplayan dirlik sâhipleri, ancak Osmanlı Devleti'nin memurları statüsündeydiler, ve toprakların mülkiyeti üzerinde hiçbir hakka sâhip değildiler. Hiçbir toprak kendilerine miras yoluyla geçmemişti. Askerî dirlikler üzerinde icrâ ettikleri sosyal güç, kanunlarla sıkı bir düzene bağlanmıştı. Köylüler üzerinde hiç bir ekonomik ve hukûkî bağımsızlıkları yoktu. Ekonomik ve hukûkî statüleri sultanın basit bir fermanına bağlı olduğundan, her an kendilerinden geri alınabilirdi. Diğer taraftan, toprağı işleyenler, yâni re'âyâ adıyla bilinen müslüman veya gayr-i müslim köylüler, işledikleri toprakların mülkiyetine değil, tasarruf yâni kullanma hakkına sâhiptiler; aynî (öşür) veya nakit (çift akçesi) olarak vergilerini ver-

mek zorundaydılar. Her köylünün devlet tarafından kendisine verilen bir toprak parçasına tasarruf hakkı vardı. Bununla birlikte, bu tasarruf hakkı mutlak değildi. Miras hakkı kendilerine tanındıysa da, toprağın statüsünü değiştirme hakkına sâhip değildiler; yâni tasarrufları altında bulunan toprağı satamamakta, hibe edememekte veya vakıf hâline getirememekteydiler(138).

Kanaatimize göre, menşei islâmın ilk asırlarına kadar çıkan(139) ve Osmanlılar'ın, siyâsî olduğu kadar iktisadî bütün güçleri merkezileştirmek gayesiyle, kendi toprak rejimlerine intibak ettirmiş bulundukları(140), toprakların mutlak mülkiyetinin devlete âit olduğu böyle bir sisteme rağmen, Vakfın gelir kaynakları arasında rastladığımız topraklar (bkz. Tablo II), nasıl olup da, daha sonra mukaddes sâhalar yâni vakıf mallar statüsüne girmek üzere özel mülkiyetler hâline dönüşebilmişlerdi? Başkaları tarafından karmaşık bir biçimde tahlîl edilmiş olan bu mülkedinme proolemi, temel iki prensip çerçe-

(131) L. Milliot, ayn. esr., s. 532-533; Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 129 vd.

(132) Mustafa Nuri Paşa, *Netâyidi'l-vukû'ât tekmileleri*, Ankara 1961, s. 53; Atif Bey, ayn. esr., s. 4; D'Ohsson, ayn. esr., c. VII, s. 266.

(133) Mustafa Nuri Paşa, ayn. esr., s. 54; C. Brockelmann, *Histoire des peuples et des États islamiques*, çev. M. Tazeront, Paris 1949, s. 250; M. Sencer, ayn. esr., s. 249.

(134) Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 130-131; Mustafa Nuri Paşa, ayn. esr., s. 54 vd. Bu dirlikler, hususiyetlerine göre alt gruplara ayrılıyorlardı, bunların açık ve özlü bir anlatımı için bkz. Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu devrinde toprak dirliklerinin çeşitli şekilleri", VI Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s. 281-293.

(135) Atif Bey, ayn. esr., s. 30; Brockelmann, ayn. esr., s. 250; S. Berkl, *Toprak Hukuku*, Ankara 1960, s. 67.

(136) P. Coles, *La lutte contre les Turcs*, çev. H. Couffignal, Paris 1969, s. 47. Bu eser Vecdî Bürûn tarafından Avrupa'da Osmanlı tesirleri adıyla Türkçeye de çevrilmiş ve Ötügen Yayınevi tarafından yayımlanmıştır, İstanbul 1975.

(137) Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 150.

(138) Ö.L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli araz kanunnamesi", *Tanzimat*, İstanbul 1939, s. 322; J. Dupont, *Géographie de l'Empire Ottoman*, Paris 1907, s. 215-216.

(139) "Hayber'in fethinden sonra, yeni bir sistem kuruldu: Feth edilmiş toprakların tamamına Peygamber el koydu ve sonra onları dağıttı; daha sonra buradan feth edilmiş toprakların halifenin malı olacağı ve onları istediği gibi kullanabileceği prensibi çıktı", R. Mantran, *L'expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)*, Paris 1969, s. 93.

(140) Selçuklularda feth edilmiş topraklar, onları feth eden kumandana âit olduğu hâlde, Osmanlılar'da, toprağı feth eden kumandan kim olursa olsun, söz konusu toprak pâdişâha âittir, yâni bu sahanın çıplak mülkiyeti devletin tasarrufuna dahil olmaktadır, M. Akdağ, ayn. esr., c. I, s. 215; krş. X. De Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968, s. 54. "Selçuklular

vesinde ele alınabilir. Gerçekten, burada söz konusu olan topraklardan bir bölümünün mülkiyetini elde etmek için, aslında iki imkân mevcuttu. Bu iş, ya *ihyâ* yâni ölü toprakların işlenebilir hâle getirilmesi yoluyla, yahut da pâdişâhın mîrî toprakların mülkiyetini bâzı şahıslara devr eden beratıyla gerçekleştiriliyordu.

a. *Ihyâ*

Niyetimizin, bu konu hakkında ileri sürülmüş hukûkî-nazarî münakaşaları(141) tartışmak değil, fakat incelediğimiz cemiyet içinde mevcut realitelerin incelenmesinden ibâret olduğunu hemen belirtmemiz gerekiyor. O halde, XVIII. asra âit Türk vakfiyeleri çerçevesinde, bu konudaki ilk müşâhademizi söyleyelim: *Ihyâ*, toprakların mülk edinilmesi için kullanılan başlıca vasıtalarından biri idi. Zâten, Peyfamber, "kim ölü bir toprağı *ihyâ* ederse, onun mâliki olur" diyordu. Şüphesiz bu prensipten hareket eden Osmanlılar, zararlı bitkilerden temizleme, kurutma, sulama, üzerine binâlar yaparak imar etme veya ağaçlandırma yoluyla her hangi bir toprağı *ihyâ* edenin yâni onu canlandırmanın, söz konusu toprağın mülkiyetine sâhip olmasını kabul ediyorlardı(142). Mülkiyet fikri böylece değerlendirme fikrine bağlanmış oluyordu. Zâten, bu prensipten hareketledir ki, Osmanlı Devleti'nde, köy ve kasabalar dâhilinde bulunan topraklar ile köy ve kasabaların çevresinde bulunan ve iskân yerlerinin tamamlayıcısı olarak telâkkî edilen topraklar(142a), sâkinleri oraları *ihyâ* etmiş oldukları için, şahsî mülk olarak telâkkî ediliyordu. Bu anlayış sâyesinde, bağcılık ve bahçecilik çok gelişmişti. Bir toprak parçasının mülkiyetini elde etmek isteyenler, bu türlü çalışmalarla meşgul oluyorlardı. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük şehirlerin çevresi, bostanlar, bağlar ve her çeşit meyve bahçeleriyle doluydu(143). Bu şekilde bâzı toprakların mülkiyetine sâhip olanlar, söz konusu yerleri, bu araştırmanın ilk bölümünde incelemiş olduğumuz muhtelif sebepler yüzünden(143a), umûmiyetle vakfa dönüştürüyorlardı.

Vakfın burada incelenen gelir kaynakları arasındaki arsalar, bahçeler ve bostanlardan ekseriyetinin, aynı şekilde sayısız bağ ve zeytinliklerin, daha sonra bunları vakf etmiş olanların mülkiyetine bu tür mülk edinme usûlüyle yâni *ihyâ* yoluyla girmiş olduğunu belirtmemiz icap eder. Binâlar, nakit para, vs... gibi vakfın diğer gelir kaynaklarına gelince, bunların mülk edinilmesinin temeli de, Osmanlılar'da, kişinin kendi faaliyeti içinde bulunuyordu. Bu sebeple, vakıf kurucuları, vakf etmek istedikleri mallarının, kendi çalışmaları neticesinde elde edilen

temiz ve şer'î mülklerden ibâret olduğunu vakfiyelerinde vurgulamaktan ayrı bir zevk duymaktaydılar(144).

b. "*Temliknâme-i hümayûn*" ile mülk-edinme

Vakfiyelerin tahlili neticesinde, XVIII. asırda, aslında mîrî arâzî statüsünde bulunan tarla, çiftlik, köy, vs... gibi büyük sâhaların birçoğunun Temliknâme-i hümayûn'lar ile özel mülk hâline dönüştürüldüğünü müşâhade etmekteyiz. Daha çok şehirlerde oturup tarım işleriyle uğraşmadıkları hâlde, gelir kaynakları tarım işletmelerinden ibâret olan vakıflar yapan kişiler, bilhassa saraya mensup şahıslar, sadrazamlar, darüssaâde ağaları ve diğer büyük devlet memurları, daha sonra vakfa dönüştürdükleri toprakların mülkiyetini elde etmek için, *temliknâme-i hümayûn* usûlüyle mülk-edinme yolundan geniş ölçüde yararlanmışlardır. Zâten,

zamanında Anadolu'da vukubulan inkılaplardan biri de hususi toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (mîrî) sisteminin tatbiki idi. Filhakika Bîzanslılar idaresinde Anadolu'da geniş topraklara sahip bulunan bir arazi aristokrasisi teşekkül etmiş; halk da ya topraksız veya toprak esiri (serf) köylüler hâline gelmişti. Türk idaresiyle bu topraksız köylüler hürriyete ve toprağı kavuşmuş; eski Türk göçebe teamülüne ve İslâm'ın fetih hukukuna dayanan Selçuk sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti hâline soktuktan sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağı tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlada intikal eden bu idare sayesinde topraksız kimse bırakmamışlar; göçebelilerin ve yerlilerin iskânını sağlamışlar ve bu suretle de zirai istihsalı arttırmışlardır; içtimâî nizâmı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi. Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde devam eden bu mîrî toprak sistemi sayesinde ki, Avrupa'da ve Asya'da, XX. asra kadar, mevcut bulunan toprak aristokrasisi ve topraksız halk kitleleri Türk idaresinde vücut bulmamış ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir içtimâî âhenk ve nizâma sahip olmuştur", O. Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, 2. bs., İstanbul 1969, s. 277.

(141) Bu konudaki farklı teorik fikirler için bkz. Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 104 vd.; H.P. Hatemi, *ayn. esr.*, s. 111 vd.

(142) Krş. M. Akdağ, *ayn. esr.*, c. I, s. 429.

(142a) Atıf Bey, *ayn. esr.*, c. I, s. 14-17; J.D. Loussarar, *L'Histoire et la théorie de la propriété foncière dans le droit public ottoman*, Paris 1912, s. 81-83.

(143) Krş. M. Akdağ, *ayn. esr.*, c. II, s. 166-167.

(143a) B. Yediyıldız, "*Müessese-toplum münâsebetleri...*", s. 33 vd.

(144) Süleyman b. Mustafa Vakfiyesi, 1171/1758, VGMA, Erzurum Sâni Muhâsebe, s. 142; İbrahim b. Mehmed Vakfiyesi, 1150/1737, VGMA, Harameyn XIV, s. 264; Leyla Kadın binti Abdurrahman Vakfiyesi, 1198/1783, VGMA, Harameyn XV, s. 14, 16; krş. B. Yediyıldız, "*Müessese-toplum münâsebetleri...*", s. 42; Kur'an, LIII/39; L. Milliot, *ayn. esr.*, s. 495; R. Charles, *Le droit musulman*, Paris 1960, s. 69-70. Mülkiyet konusunda, İngiliz filozofu John Locke (1632-1704)'un görüşünün yukarıda bizim anlattığımız İslâmî anlayışa yaklaştığını müşâhade etmek son derece ilgi çekicidir. F. Chailay, Locke'un fikirlerini şu şekilde özetliyor (*Histoire de la propriété*, Paris 1967, s. 73): "... Tanrı toprağı bütün insan cinsine müştereken

söz konusu kişiler vakfiyelerinde, vakf ettikleri toprakları bir "temlik-nâme-i hümayûn"(145) sayesinde temellük ettiklerini beyan etmekteydiler. Sultan tarafından verilen bir vesika olan temlik-nâmede, şer'i'atın hükümlerine uygun olarak, falan veya falan sâhanın, şahsî mülk olarak, falan veya falan adama verilmiş olduğu tasdik edilmekteydi. Meselâ, III. Ahmed'in dâmâdî sadrazam İbrahim Paşa, sultan tarafından imzalanmış ve şeyhülislâm tarafından tasvip görmüş bir hüccet-i şer'iyye sayesinde, Muşkara köyü ve mülhâkâtını daha bir çok yer ile birlikte mülk edinmiş, ve buraları Muşkara'da yâni bugünkü Nevşehir'de kurmuş olduğu içtimâî ve hayrî müesseseler yararına vakf etmişti(146).

Diğer taraftan, sâdece toprakların değil, fakat mülkiyeti devlete âit olan, han, hamam(147), süt-kârhânesi(148), vs... diğer gayr-ı menküllerin de padişahlar tarafından gözdeleri lehine özel mülk hâline dönüştürülmüş olduğunu müşâhade etmek teyiz.

Böylece, hatırı sayılır kamu sâhalarının önce mülk, daha sonra da vakıf hâline dönüştürülmesi, şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve zirâî hayatının temelini teşkil eden timâr sisteminin bozulmasının en ehemmiyetli faktörlerinden biri olmuştu. Öyleyse, bu yıkıcı değişiklikleri gerçekleştirmek için hangi prensibe dayanıyorlardı?

İslâm hukuk otoritelerinin görüşlerine göre ve Osmanlılar tarafından benimsenmiş sistem gereğince, Osmanlı devri Türk hükümdarları aynı zamanda bütün devlet topraklarının en üst seviyedeki idârecileri olmalarına rağmen, bu idâre hakkının kendisiyle birlikte şahsî mülkiyet hakkına yol açmadığı bilinmektedir. Bunun içindir ki, onlar, *has* adı altında sâdece, ihtiyaçlarının karşılanması gayesiyle kendilerine tahsis edilmiş olan bâzı sâhaların tasarruf hakkına sâhip oluyorlardı(149). Bununla birlikte, pâdişahlar, feth edilmiş topraklardan bir kısmını, şer'î hükümlere uygun şartlar altında, mülkleştirmeye yetkili kılınmışlardı(150). İlk Osmanlı sultanlarının bu hakka dayanarak, bazı köy ve tarlaların mülkiyet hakkını, hizmetleri karşılığında, XVII. asır bir Türk âliminin belirttiği gibi, Allah yolunda cihad yaparak İmparatorluk yararına büyük ülkeler feth eden ve devletin şânına lâyık büyük hizmetler ifâ eden uçbeylerine vermiş oldukları doğrudur. Ve bu beyler, söz konusu yerleri, müslüman halka hizmet gayesiyle inşâ ettirmiş oldukları imâret ve zâviyelerin işletme masraflarını karşılamak üzere, hükümdârın izniyle vakf ediyorlardı(151).

Bizzat ilk Osmanlı padişahları da, feth ettikleri topraklardan bir bölümünü gelirlerini kanûnî açıdan hazîneyi ilgilendiren bâzı gayelere tahsis ederek- vakıf hâline dönüştürüyorlardı. Fakat,

bu ameliye söz konusu toprakların hukûkî mâhiyetini değiştirmiyordu, çünkü onların çıplak mülkiyeti önceden olduğu gibi, devlette kalıyordu. Bu durumda, vakıf olan şey, sırf bu kamu sâhalarından alınan vergilerdi. Bu sebeple bu cins vakıflara, *vakf-ı ırsâdî*(152) adı veriliyordu(153). Daha XIV. ve XV. asırlarda, bu türlü mülkleştirme ve vakıflaştırma hâdiselerinin son derece yaygınlaşmış olduğunu biliyoruz. Bu uygulamaların, Türk kültürünün Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmesine ve buralarda şehir hayatının gelişmesine müessir bir şekilde katkıda bulunmuş olduğu kesindir, fakat başka gayeler için kullanılmış olmakta gecikmediği de doğrudur. Zîrâ vakıf-kurucularından birçoğu, içtimâî ve hayrî vakıflardan daha çok âile vakıfları tesis ederek, servetlerinin muhafazasını hedef almaya başladılar. Devlet kaynaklarını kurutan vakıfların ölçüsüz bir biçimde yaygınlaşmasındaki tehlikeyi fark eden Fâtih Sultan Mehmed, gelir kaynakları daha önce özel mülk hâline

verdi. Tabû halde, yâni içtimâî hayat mevcut değilken, şahsî mülkiyet yoktu. Bir ferdin toprağın ürünlerini kullanabilmesi için, toprağın bir kısmını mülk-edilmesi icap eder. Bu mülk-edinme nasıl gerçekleşir? Çalışmayla; herkes kendisine âittir; ellerinin faaliyeti ona âittir; ellerinin faaliyetinin ürünü ona âittir. Toprağın meyveleri, onları toplamak zahmetine katlanan kişindir; bir ferdin tasarrufunda olduğu halde, onun çalışması dışında kalan şeyler, başkalarının mülkiyeti olabilmelidir. Toprak onu ihyâ eden ve onu ekene âit olmalıdır. Fakat adam yerin bir kısmını işlenmemiş hâlede bırakırsa, onu bir çit veya bir duvarla çevirmiş olsa bile, bu gayr-ı menkul, boş bir toprak olarak telâkkî edilebilmeli ve bir başkasının malı olabilmelidir."

- (145) Temlik-nâme-i hümayûn'a sadece temlik-nâme veya mülk-nâme, mülk-nâme-i hümayûn, sened-i hâkânî, hüccet-i şer'iyye de denilmektedir.
- (146) Damad İbrahim Paşa Vakfiyesi, tarihsiz, s. 7; diğer örnekler: Osman b. Mehmed Vakfiyesi, 1333/1915, VGMA, Mücedded Ana, XIV, s. 195; Mihrişah Emine Kadın Vakfiyesi, 1135/1723, s. 12; Dâmâd İbrahim Paşa ve eşi Fatma binti III. Ahmed Vakfiyesi, tarihsiz, VGMA, Kasa no: 173, s. 38-39; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, s. 11; Beşir Ağa Vakfiyesi, 1158/1745, VGMA, Kasa no: 35, s. 11; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, s. 288-291, 298-299; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, s. 370.
- (147) Mahmud Tayyar b. Battal Vakfiyesi, 1214/1799, VGMA, Ana. 1211 Başlar, s. 124. Bu han ve hamamlar, Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba kasa-basında bulunuyordu.
- (148) Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1163/1750, s. 52-53.
- (149) O. Turan, Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi, İstanbul 1969, ç. II, s. 19.
- (150) Krş. Belin, Étude sur la propriété..., s. 42, not. 2.
- (151) Koçi Bey, Risâle-i Koçi Bey, İstanbul 1277, s. 20; Krş. F. Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî terekâtü", Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, c. II, s. 1-35.
- (152) Ali Haydar, ayn. esr., s. 179; Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 3 (5); Atıf Bey, ayn. esr., s. 35-37; Belin, Étude sur la propriété..., s. 184.
- (153) Vakf-ı ırsâdî hakkında daha geniş bilgi için bkz. B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 159 vd.

dönüştürülmüş mîrî topraklar olan bâzı vakf-ı ırsâ-dileri iptal etti(154). Ancak, söz konusu yasaklama uzun müddet devam etmedi; zîrâ, birçok kişinin menfaatine dokunmuştu. Bu kişilerin tesiriyle, II. Bâyezid zamanında, söz konusu topraklar tekrar eski hallerine dönüştürüldüler. XVII. asırdan itibaren ki, devlet adamları ve mütefekkirler, hazîneyi sıkıntıya sokan toprak vakıflarının aşırı derecede artması üzerinde ciddî olarak düşünmeye başladılar. Koçi Bey'e göre, şer'î hükümlere zıt binlerce vakıf mevcuttu. O, bu hükmünün gerekçesini şöyle açıklıyordu: Din ve devlete lâıyk hizmet görmeksizin, hattâ küçük bir köy bile feth etmeksizin, sırf pâdişaha yakın olduğu için, asırlarca önce feth edilmiş yörelerde bulunan hazine malı köy ve tarlalardan nicesini kendilerine ve çocuklarına temlik ettirme imkânı bulmuş olan kişiler vardır. Sonra bunlar, söz konusu yerlerden diledikleri kısımları vakf etmişler, bir kısmını da, vakıf örtüsü altında, çocuklarına gelir kaynakları hâline getirmişlerdir. Bu türlü vakıf nasıl sahih olur? Ve günaha girmeksizin onların gelirinden istifâde etmek nasıl mümkün olabilir?(155).

Koçi Bey'in ve diğer bazı düşünürlerin tenkitleri, F.Köprülü tarafından, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü"(156) adlı makalesinde tahlil edilmiş olduğundan, bu konu üzerinde burada daha fazla durulmayacaktır. Fakat, bütün bu tenkitlere rağmen, vakıf müessesesini XVIII. asırda hâlâ ayakta tutan ve bu araştırmamızın başka bir bölümünde(157) incelemiş olduğumuz âmiller sebebiyle, bu türlü mülk-edinme ve vakıflaştırma muâmelelerinin, bizzat pâdişahlar, saraya mensup kişiler ve onların gözdeleleri tarafından XX. asır başına kadar uygulanmaya devam ettiğini söylememiz gerekmektedir. Bunun delîli şudur: mîrî arâziden ayrılmış ve şahıslara sahih mülk olarak verilmiş tarım işletmeleri, XVIII. asır vakıflarının gelir kaynakları arasında oldukça önemli bir yer tutuyordu (bkz. Tablo:II) ve bunları vakıf hâline dönüştürenler, umûmiyetle Osmanlı Devleti'nin askerî sınıfına mensup kişilerdi(158).

Büyük tarım sâhalarının, başlangıçta ekseriyetle devlet mülkü olarak telâkkî edildiği bir ülkede, eğer bunların büyük bir kısmı zaman içinde önce şahıs mülkleri ve daha sonra da mukaddes topraklar daha doğrusu vakıflar hâline dönüştürülmüşse, bu değişmenin o ülkede büyük içtimâî değişmelere yol açacağından kat'iyen şüphe edilemez. Bu değişmeler, araştırmamızın başka bir bölümünde incelenmiştir(159).

3. İşletme usûlleri

Vakıf müesseseleri için gelir üretimine tahsis edilmiş nesnelerin işletme usûlü hakkında, vakıf kurucuları tarafından vakfiyelerinde beyân edilmiş hükümlere uyulması gerekiyordu. Yapmış olduğu-

muz vakfiye tahlillerine göre, farklı biçimlerde ortaya çıkmasına rağmen, aslında tek bir işletme usûlünün mevcut olduğu söylenebilir ki, o da kira sistemi idi.

a. Üç kiralama biçimi

XVIII. asırda, örnekleri az olmakla birlikte bâzı vakfiyelerde, vakıf kurucularının, vakıflarına âit emlakın *icâre-i sahiha*(160) usûlüyle kiralmasını hükme bağladıklarını görüyoruz. Bu usûlün, fıkıh kitaplarında bilinen tek kira biçimi olduğu açıktır. *İcâre-i sahiha* usûlüyle akdedilen mukâvelenâmede kiralama süresi sınırlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan Hanefî mezhebine göre, topraklar en fazla üç yıllığına kiraya verilebiliyordu; diğer gayr-ı menkûllerde ise bu kira müddeti, bir seneye tahdid edilmişti(161).

Vakf edilmiş gayr-ı menkullerin kiralama biçimleriyle ilgili hususlarda örfî hukuk zamanla şer'î hukuka galebe çalmıştı. Zâten, Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbik edilen İslâm Hukuku'nun ekserî noktalarında durum aynıydı. Gerçekten, zarûretler, *icâre-i sahiha*'dan başka iki tane kiralama biçimi daha doğurmuştu: *Mukata'a* ve *icâreteyn*.

Mukata'a ne idi? Diğer teknik mânâlarını bir yana bırakarak, *mukata'a*'nın, önceden kararlaştırılmış -lûgat mânâsının da ifâde ettiği gibi

(154) Krş. F. Babinger, *Mahomet II le conquérant et son temps* (1432-1481), Paris 1954, s. 540; B. Yediyıldız, "Müessese-toplum münâsebetleri...", s. 43; M. Nicoara Beldiceanu, bu mesele hakkında yaptığı araştırmalara bir makale tahsis etmiştir: "Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, c. IV, (Monachii 1965), s. 27-39. Ona göre (s. 39), bu toprak reformunun sebepleri şunlardır: "kıımarlı sipâhilerin sayısını, yâni ordu mevcudunu arttırmak arzusu, devletin mâlî durumunu düzeltmek, mâlikâne sâhiplerinin gücünü kırmak ihtiyacı, ve nihayet İslâmî meşrûiyyeti yeniden tesis etmek arzusu".

(155) Koçi Bey, ayn. esr., s. 20-21; F. Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti...", s. 27.

(156) F. Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti...", s. 26 vd.

(157) B. Yediyıldız, "Müessese-toplum münâsebetleri...", s. 23-53.

(158) B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 146.

(159) B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 1-27.

(160) *İcâre-i sahiha*'ya *icâre-i vâhîde* yâni tek kira veya *icâre-i ma'rûfe* yâni mağlum ve meşhur kira da deniliyordu. Gelir kaynakları bu usulle kiraya verilmiş vakıflar da *icâre-i vâhîdelü evkâf* adını alıyorlardı, Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 11; A.H. Berki, *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen istilâh ve tabirler*, Ankara 1966, s. 25. Meselâ bir saray *icâre-i sahiha* yoluyla aylık on bin akçeye kiralanıyordu, I. Mahmud Vakfiyesi, tarihsiz, s. 41; bir başka saray da aylık beş yüz kuruşa kiraya verilmişti, III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 9-10; bir gümrük binası ise yıllık yetmiş beş kuruştan tutulmuştu, Mehmed B. Salih Vakfiyesi, 1194/1780, s. 581.

(161) Muhammed Mevkûfâtî, *Şerh'ül-Mevkûfâtî*, İstanbul 1291/1874, c. I, s. 369; Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 96-97.

kesilmiş(162)- yıllık bir ücretle, vakıf bir toprağın idâresinin, bu toprak üzerine, şahsî mülk olmak üzere binâlar inşâ edebilme ve hattâ onu ağaçlandırabilme hakkıyla birlikte- devr edildiği bir kira sözleşmesi olduğunu söyleyebiliriz(163). Sözleşme ancak kiranın ödenmemesi hâlinde fesh edilebiliyordu. Gerçekten, kiracı, toprağı vârislerine intikal ettirme imkânına sâhip olduğu gibi, kiraladığı yerde inşâ etmiş olduğu binâları ve yetiştirmiş olduğu ağaçları üzerinde sınırsız bir mülkiyet hakkına sâhipti. Hattâ bu binâ ve ağaçları vakıf bile yapabiliyordu. Ancak, toprağın mülkiyeti kendisine âit olmadığından, bu binâlar ve ağaçlar, İslâm hukukçularına göre, menkûl mallar kategorisine giriyorlardı. Netice itibâriyle, onların vakıflaştırılması örfî hukûka göre gerçekleştirilebiliyordu(164).

XVIII. asır vakfiyelerinde, daha önceki dönemlerde vakf edilmiş ve mukâta'a usulüyle kiraya verilmiş topraklar üzerinde bulunan binâların ve ağaçların vakf edilişine(165) bol miktarda rastlanıyorsa da, bizzat bu dönemde vakf edilmiş toprakların bu usülle kiralanişı pek yaygın değildi. Mukâta'a mukâvelesi bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk asırlarında çok yaygındı. Bunun sebebi şu idi: Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu tâkip eden yıllarda, her hangi bir şehir feth edildikten sonra, Türkler kesin olarak yerleşmek üzere kitle hâlinde oraya geliyorlardı. Bu olay oralardaki arsa değerini yükseltiyordu. Bu sebeple, devlet memurları, ordu mensupları ve onlarla birlikte bu yerleşme yerine ilk gelenler, şehrin müstakbel gelişmesine elverişli olan bütün arâzîlerin mülkiyetini üzerlerine geçiriyorlardı(166). Sonra bunların büyük bir kısmını vakf ediyorlardı. Vakf edilmiş bu arâzîlerin mütevellîleri, onları şehre daha sonra gelenlere, mukâta'a usulüyle kiralıyorlar ve böylece onlara kendi hesaplarına binâlar inşâ etme imkânı da vermiş oluyorlardı. Ekseri hallerde, vakıf olmayan arsaların mülkiyetine de sahip olanlar, bu arsaları satmadıkları takdirde, onları aynı usulle kiraya veriyorlardı. Şüphesiz bu hâdise, bir taraftan, şehirlerin gelişmesine yardımcı oluyor, fakat, diğer taraftan da, arsa spekülasyonlarına yol açıyordu. XVIII. asırda, arsaların eskiden olduğu gibi bedava olarak mülk edinilmesi imkânlarının daralması neticesinde, mukâta'a usulüyle kiralama şekline de çok nâdiren rastlanır olmuştu. Bununla birlikte, onun izleri hâlâ canlı idi, zîrâ vakıflara âit olup en eski devirlerde bu usülle kiralanan topraklar, statülerini halâ olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. Ayrıca, bu kira biçimi, bâzı hallerde, uygulanması vakıflarla ilgili işlerin düzene sokulmasını kolaylaştıran bir model oluyordu. Bu modelin izahını yapmak üzere, aynı konuya aşağıda tekrar döneceğiz.

"Çift kira" anlamına gelen ve *icâreteyn* deni-

len kira biçimine gelince, şüphesiz o, bilhassa XVIII. asırda, vakıf gayr-ı menkûllerin işletilmesinde en çok kullanılan kira biçimiydi. Muhtemelen XVI. asırdan itibaren icâd edilmiş olan bu kiralama biçimi aslında ancak işletilemeyecek bir hâle düşmüş vakıf-emlâkin kiralalanmasında uygulanıyordu. Gerçekten, bâzı vakıfların gelir kaynağını teşkil eden gayr-ı menkûller bâzan öylesine harap oluyordu ki, gelirler, gerekli bakıman ve vakıf emlâkin onarılmasına kâfi gelmiyordu. Bu durumda, müessesenin maddi güçlüklerini hafifletmek için, söz konusu vakıf emlâk *icâreteyn* usulüyle kiralanıyordu; öyle ki, kiracı mukavelenin yapılışı sırasında, bir defaya mahsus olmak üzere, vakıf mütevellîsine, *icâre-i mu'accele* (peşin kira) denilen ve umûmiyetle vakıf emlâkin gerçek değerinin yarısına eşit olup, bunların tamirine harcanması gereken sâbit bir meblağ ile *icâre-i mü'eccele* (te'cil edilmiş, ertelenmiş kira) denilen ve aslında normal kira bedelinden çok düşük olup, değiştirilmesi mümkün olmayan yıllık bir ücret ödüyordu(168).

Başlangıçta vakıf sistemini hayatın dinamizmine uydurmak için "hukûkî bir çâre" olarak telâkki edilen *icâreteyn*, tedricen müessesenin iç bünyesini değiştiren çeşitli suistimâllerin kaynağı hâline gelmişti. Öyle görülüyor ki, bâzı vakıf müesseselerini yıkımdan kurtarmak gayesiyle icâd edilen bu "şer'î hîle"nin ortaya çıkışından kısa bir zaman sonra, vakıf mülklerini eskiden *icâre-i sahi-*

(162) Bu arapça kelimenin yerine, Türk halkı, *kesim* deyimini kullanıyordu ki, saf Türkçe olan bu kelime mukâta'a ile aynı şeyi ifâde etmekteydi.

(163) Yukarıda "Tarım İşletmeleri" kısmıyla krş.

(164) İbrahim b. İbrahim b. Fethullah Vakfiyesi, 1188/1774, VGMA, Ana. 1255 Başlar II, s. 389.

(165) Osman b. Mahmud Vakfiyesi, 1144/1732, VGMA, Mukâta'a I, s. 88; Ahmed b. Abdullah Vakfiyesi, 1145/1732, VGMA, Mukâta'a, I, s. 89; Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1147/1734, VGMA, Mukâta'a I, s. 100; Süleyman b. Mustafa Vakfiyesi, 1171/1758, s. 141-143; Hammâmîzâde Mehmed Emin b. Halil Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Harameyn VII, s. 262; İ. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 36-40.

(166) M. Akdağ, ayn. esr., c. I, s. 404.

(167) Heffening, "Waqf ou habs", El, 1939, c. IV, s. 1158; B. Yediyıldız, "Vakıf", İA, c. XI/2, s. 158-159; M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. II, s. 17.

(168) *İcâreteyn* usulüyle akd edilmiş bir çok kira mukavelenâmesi incelemiş bulunmaktayız. Meselâ, bir mütevellî, alış fiyatı dört yüz kuruş olan bir menzilli *icâreteyn* ile kirılıyor. Kiracı, *icâre-i mu'accele* olarak iki yüz kuruş, *icâre-i mü'eccele* olarak da günlük iki akçe ödemeye mecbur oluyor, VGMA, Harameyn I, s. 167. Diğer örnekler için bkz. VGMA, Harameyn VIII, s. 25-42; Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, s. 15-16. Diğer ülkelerde, Türkiye'deki *icâreteyn* ile aynı gayeyi taşıyan başka mahiyette mukavele türleri ortaya çıkmıştır. Burada tafsilâtlı mukayeseler yapma imkânımız yoktur. Bu konuda bkz. L. Milliot, *Démembrements du Habous: menfa'a, gza, guelsâ, zinâ, istighrâq*, Paris 1918, krş. G. Baer, "The Dismemberment of Awqâf in Early 19th Century Jerusalem", *Asian and African Studies*, c. 13, no. 3 (November 1979), s. 220-241.

ha ile kiralamış olanlar, bu kira şeklini *icâreteyn*'e çevirmeyi denemişlerdir. Bu sebeple, vakıf kurucularının umûmiyetle, vakıflarına âit emlakın -daha yepyeni ve işletilebilir bir nitelikte iken- *icâreteyn* usûlüyle kiralanması şartını ileri sürdüklerini, XVIII. asır vakfiyelerinde, müşâhade edebilmektediriz(169).

Bâzı vesikalar, *icâreteyn*'in oldukça ilgi çekici başka bir cephesini açığa çıkarmamıza yardımcı oluyor: Zengin vakıfların mütevellîleri, tasarruflarını daha doğrusu vakfın gelir fazlasını değerlendirmek, vakıflarının emlakını yeni kazançlarla büyütmek istedikleri zaman gayr-ı menkûller satın alıyorlar ve onları eski sâhiplerine *icâreteyn* usûlüyle kiralyorlardı. Bu hâdisede yatan tertibi daha anlaşılır hâle getirmek için müşâhhas bir örnek verelim: 1785 tarihli bir mukâvelenâmede(170), bir vakıf mütevellîsinin sekiz yüz kuruş ödeyerek bir çiftlik(171) satın aldığını ve onu satıcısına *icâreteyn* ile kiraladığını görüyoruz. Öyle ki, kiracı, yâni şimdi vakıf hâline gelmiş olan çiftliğin eski sâhibi, vakfa, *icâre-i mu'accele* yani peşin olarak bir defaya mahsus olmak üzere beş yüz kuruş ve *icâre-i mü'eccele* yani ertelenmiş kira olarak da her ay yüz akçe ödemeye mecbur ediliyor(172).

Başka vesikalarda, *icâreteyn*'in değişik bir uygulamasına daha rastlanmaktadır. Bu uygulamaya göre, vakıf mütevellîsi, vakıf arsaları, kiracıların *icâre-i mu'accele* yerine vakıf adına binâlar inşa etmeleri(173) ve her ay *icâre-i mü'eccele*'yi ödemeleri şartıyla, kiralyordu(174).

Diğer taraftan, bazan vakıf akarların kira şeklini, mukâta'a ya tahvil etmek için, *icâreteyn*'den yararlanılıyordu. Bu tahvil muâmelesini açıklığa kavuşturmak ve mukata'a ve *icâreteyn* arasındaki farkı daha iyi göstermek için, burada müşâhhas bir örnek vermek ilgi çekici olacaktır: 1759 yılında, sadrazam Dâmâd İbrahim Paşa'nın kızı Fatma, Galata'ya bağlı Arnavudköy'de kâin bir menzil ve bir bostandan ibâret iki mülkünü, bir vâiz ve Edirnekapi'da Şeyh Halil Halvetî zâviyesi yararına vakf ediyor. Adı geçen emlakın yâ *icâre-i sahiha* veya *icâreteyn* ile kiralanmasını vakfiyesinde hükme bağlıyor(175).

Şüphesiz kiracı tarafından *icâreteyn* usûlü tercih edilecekti. Nitekim, bu vakıfla ilgili olarak 1784 tarihinde, yâni vakfiyenin tanziminden yirmi beş sene sonra kaleme alınmış bir vesikadan, söz konusu bu iki vakıf gayr-ı menkûlü Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın *icâreteyn* usûlüyle kiralamış olduğunu, *icâre-i mü'eccele*'sinin aylık dört yüz yirmi akçeden ibâret bulunduğunu öğreniyoruz. Diğer taraftan, yine bu vesikada belirtildiğine göre, sözkonusu gayr-ı menkûller dâhilinde boş alanlar mevcuttu; bu boş alanlara bir çok binâ yapılabilir-

di; zâten oralarda bulunan binâlar da bu sıralarda harap olmuş vaziyetteydi; kiracı Halil Hamid Paşa, *icâre-i mu'accele* olarak vakfa ödemek mecburiyetinde olduğu meblağı harcamak sûretiyle bile vakıf adına yeni binâlar inşa etmekten ve eskileri onarmaktan kaçınıyordu; ve zâten bu çalışmaları vakfın kendi imkânlarıyla gerçekleştirmek de imkânsızdı. Bu durum karşısında, burada söz konusu olan vakıf müessesesinin menfaati göz önünde bulundurularak, şu kararlar alınmıştı:

a. Harap olmuş binâların bin beşyüz kuruş değerinde olan kalıntıları, Halil Hamid Paşa'ya iki bin kuruşa satılacaktır;

b. Eskiden aylık dört yüz yirmi akçe olan *icâre-i mü'eccele* altı yüz yirmi akçeye yükseltilecektir;

c. Ayrıca, kiracı, bu gayr-ı menkûllerin yeri için, mukâta'a biçiminde, yıllık altmış iki kuruşluk bir kira ödeyecektir;

d. Buna mukabil, söz konusu yerlerde, şahsî mülkü olmak üzere binâlar inşa etme imkânına sâhip olacaktır(176).

Bizzat bu vesika ve buraya kadar izâh ettiğimiz diğer hususlar, vakıf müessesesine âit gayr-ı menkûllerin, zamana bağlı olmaksızın ebediyen yâni mukâta'a usûlüyle kiralanmasından neş'et eden suistimalleri açıkça bize göstermektedir. Kiracının başlangıçta *icâre-i sahiha* yerine *icâreteyn*'i tercih ettiği, bununla birlikte, belki de siyâsî iktidârından istifâde ederek, *icâre-i mu'accele*yi ödemediği, vazifesi olmasına rağmen harap olmuş binâları tamir etmediği ve netice itibâriyle, ortaya çıkacak bütün imkânlardan en iyi şekilde yararlanmak için, vakıf mütevellîsini *icâreteyn* usûlü kira

(169) Bazı vakfiyelerde, gayr-ı menkûllerin normal olarak önce *icâre-i sahiha* ile kiralanması, fakat daha sonra gelir getiremeyecek duruma düşerse, kira şeklinin *icâreteyn*'e dönüştürülmesi şart koşulmuştur, Yusuf b. Abdullah Vakfiyesi, 1195/1781, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 243-244. Bâzı vakfiyelerdeki hükümlere göre, mütevellî kira şeklini seçmekte serbest idi, Safiyye binti II. Mustafa, 1154/1741, s. 11.

(170) VGMA, Küçük Evkâf II, s. 574.

(171) 3200 zıra' karelik bir saha üzerine kurulmuş olan bu çiftlik, bir öküz tamı, bir inek ahır, iki zahlre anbarı, bir mahzen, yüz koyun, altı çift öküz, beş danalı inek ve beş kısrak ihtiva ediyordu.

(172) Benzer durumlar için bkz. VGMA, Mukatâ'a III, s. 101-111; Emine binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1152/1739, s. 18-29.

(173) Bâzı vakfiyelerde, *icâre-i mu'accele* olarak alınan paranın vakfın mütevellîsi, kâtibi ve cabisi arasında paylaştırılmasını âmir şartlara rastlanmaktadır, Ragib Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 43.

(174) Abdülhalim b. Ahmed Vakfiyesi, 1114/1702, VGMA, Mukatâ'a I, s. 93-94; Benzer durumlar için bkz. Ragib Mehmed Paşa Vakfiyesi 1176/1762, s. 14-15; Dâmâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1145/1733, s. 129.

(175) Fatma binti Dâmâd İbrahim Paşa Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Kasa no: 56, s. 1-9.

(176) VGMA, Kasa no: 56, s. 10.

biçimini mukâta'a usulü kira biçimine dönüştürmek mecburiyetinde bıraktığı, yukarıdaki son örnekte açıkça gözüküyor. Gerçekten kiracılar için en faydalı kira biçimi, mukâta'a usulüydü, çünkü kirâlanan saha üzerinde bulunan her şey kendi şahsî mülkleri olabiliyor ve bu mülkler ile bizzat toprakla ilgili kiralama hakkı, ölümünden sonra, vârislerine geçiyordu⁽¹⁷⁷⁾.

İcâreteyn usulüyle kiralamanın bütün şekillerinin de, kiracılara sayısız menfaatlar sağlamış olduğu kesindir; bu şekilde kiralanan gayr-ı menküller üzerinde kiracıların mutlak mülkiyet hakları bulunmamasına rağmen, söz konusu emlakten istedikleri gibi yararlanma, onlar üzerindeki haklarını çocuklarına, 1867'den itibaren de diğer vârislerine intikal ettirme⁽¹⁷⁸⁾, vakıf mütevellîsinin izniyle bu hakları satma imkânını ellerinde bulunduyorlardı. Kiracılar, kısaca ifâde etmek gerekirse, kira yoluyla, her türlü hukukî tâkipten korunmuş bir servet kaynağına sâhip oluyorlardı.

Bu kira tertipleri içinde, vakıf müessesesi de bir takım menfaatlere kavuşmuyor değildi: Vakıflar, işletilemez hâle gelmiş gelir kaynaklarını tamamen yok olmaktan kurtarıyor; düşük fiatlarla aslında daha pahalı sâhalar ve binâlar kazanıyor; veya daha önceden mevcut arâzîleri üzerine kiracılar tarafından inşâ edilmiş yeni binâları bedava bir şekilde elde ediyor, ve nihâyet, kiracıların vârislerinin inkirâzından sonra, onları ilgilendiren bütün mallar ve haklar vakıf müessesesine geri dönüyor-du.

Bununla birlikte, ister mukâta'a biçimi kiralama, ister icâreteyn olsun, her ikisinin de, netice itibâriyle, gizli birer satış akdi olduklarını söyleyebiliriz. Zirâ, buraya kadar izâh ettiğimiz hususlar dışında, şu noktalar da bu hükmü doğrulayacak niteliktedir: Bu türlü kiralama biçimlerinde, kira müddeti sınırsızdı; kira bedeli o derece düşüktü ki, bunu bir kira olarak değil fakat daha ziyâde bir vergi olarak telâkkî etmek mümkündü. Üstelik, rekâbet neticesinde daha yüksek bir kira haddi bulunabileceği zaman bile kira miktarı değiştirilemeyeceğinden dolayı, vakıf kira bedelleri gerçekten, daha sonraki devirlerde Osmanlı parasının mâruz kaldığı sayısız değer indirimleri neticesinde vuku'bulan her sâhadaki hayat pahalılığı karşısında çok düşük kalmıştı.

Vakıf gayr-ı menküller zâten yeni Türkiye'nin ilk yıllarında eski kiracılarının şahsî ve mutlak mülkleri hâline dönüşüvermişti. Hem de yok pahasına!⁽¹⁷⁹⁾.

b. Fâiz

Yukarıda vakfın gelir kaynakları arasında bulunan nakit paralardan bahs ederken, doksan dört vakfiye ile vakıf hâline getirilmiş nakit para-

ların toplam yekûnunun 42.120.220 akçeye yükseldiğini söylemiştik. Gerçekten bu büyük bir meblâğ oluşturuyordu, o halde bu meblâğın işletme biçimini bilmek ilgi çekici olacaktır. Bu vakıf paralarının nemâlandırılması, vakfın diğer gelir kaynaklarının işletilmesinde olduğu gibi, bizzat vakıf kurucuları tarafından tanzim edilmiş hükümlere bağlıydı. Bu hususta, her vakıf kurucusu vakfiyesinde aşağı yukarı aynı formülü tekrarlamaktaydılar. Formül şöyleydi:

"Rehn-i kavî ve kefil-i melî yâhud ikisinden biri ile onu onbir buçuk hesabı ile mu'âmele-i şer'îyye ve murâbaha-i mer'îyye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene 'alâ vechi'l-halâl istirbâh ve istiğlâl oluna"⁽¹⁸⁰⁾.

Bu cümle basit olarak, vakıf hâline getirilmiş nakit paraların % 15'lik⁽¹⁸¹⁾ bir oranla fâize verilerek vakıf için gelir temin edileceği anlamına gelmektedir⁽¹⁸²⁾. Fakat, *ribâ* veya *fâiz* tâbirleri kullanılmak istenmediğinden⁽¹⁸³⁾, dolambaçlı bir ifâde tarzı tercih edilmektedir; zirâ, İslâm'ın ribâyı yasaklamış olduğu bilinmektedir⁽¹⁸⁴⁾. Diğer taraftan, bu yasağa rağmen, İslâm'ın içinde doğduğu Mekke toplumunda iyi bilinen, mâlî sermayenin icrâ ve gelişme biçimi olarak fâizin, daha sonraları bütün İslâm ülkelerinde bol miktarda uygulananmış olduğu da bilinmektedir⁽¹⁸⁵⁾. Gerçek-

(177) Osmanlı İmparatorluğu'nda, icâreteyn, mukâta'a ve mîrî topraklara ilişkin fetvaları, Meşreb-zâde Mehmed Ârif, *Câmi'u'l-icâreteyn* (İstanbul 1252/1837, 427 sayfa) adlı kitabında biraraya toplamıştır.

(178) A.H. Berki, "Vakıflar ve vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", *Vakıflar Dengisi*, VIII, (Ankara 1969), s. 339.

(179) Meselâ, bir kiracının, otuzbeş bin Türk Lirası değerindeki bir araziyi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne sadece iki yüz lira ödeyerek mülkiyetine geçirdiğini bilmekteyiz, A.H. Berki, "Vakıflar ve Vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", s. 339.

(180) Yukarıda not: 113'e bkz.

(181) Fâiz haddi çok nadiren % 10 veya % 12 olarak tesbit edilmişti, Tûrâbî-zâde Alemdâr İbrâhim Vakfiyesi, 1188/1774, 232-233; İbrahim b. Mehmed Vakfiyesi, 1145/1733, VGMA, İstanbul I, s. 121-122; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 131-132.

(182) Umumiyetle bu nakit paraları fâize vererek işletmek görevi mütevellîlere âitti. 2.340.000 akçe tutarındaki nakit parasını vakıf hâline getiren sadrazam Halil Hamid Paşa, bu paraları işletme görevini, Evanoğlu Abraham adındaki bir sarrafa vermişti. Vakfiyedeki bir maddeye göre, Abraham, vazifesi karşılığında, her gün on akçe alacaktı ve ölümünden sonra da yerine oğlu geçecekti, Halil Hamid Paşa Vakfiyesi, 1199/1785, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis II, s. 614-615; diğer bir örnek için bkz. III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 36; Osmanlı İmparatorluğu'nda sarrafların rolü için bkz. R. Mantran, *İstanbul...*, s. 52.

(183) Krş. J. Berque, *Les arabes d'hier à demain*, Paris 1969, s. 72.

(184) V. Berger-Vachon, "La Ribâ", J. Berque ve diğerleri, *Normes et valeurs dans l'Islam contemporain*, Paris 1966, s. 81-100.

(185) M. Rodinson, *ayn. esr.*, s. 52.

ten, içtimâî ve iktisâdî zarûretler karşısında, İslâm hukûkçuları, nazarî yasakları ortadan kaldırma yolları ihdas etmek için kafa yormuşlardır. Bu metodların arapça bir adı vardır: *Hiyâl*, yâni hileler, çâreler. Sünnî dört hukûk ekolü arasında, bu tür çârelerden en çok yararlanan mezhep Hanefilik olmuştur; çünkü o, bu konuda, zarûret haram olan şeyi helâl kılar prensibini uygulamaktadır(186). Hemen belirtmemiz gerekir ki, Hanefilik ekolü, dinî prensiplerle çatışmamak için çok defa bu türlü hilelere başvurmak mecburiyetinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî hukûk doktrinini oluşturmuştur. Yukarıda, vakıf paraların işletilme usûlüyle ilgili olarak zikr ettiğimiz formül, kendileriyle nazarî bilgiler ile ameli gerçekliklerin bağdaştırılması istenen söz konusu "çâreleri" veya "hiyâl'i" ifâde eden bir takım istilâhları ihtivâ etmektedir. Bunlardan birisi, *mu'âmele-î şer'îyye* yâni "kanuna uygun işlemler" tâbiridir. İkincisi, "fâize vermek" yerine "murâbaha-î mer'îyye", "istirbâh" ve "istiğlâl" yâni meşrû olarak kazanç elde etmek ifâdeleridir. Başka eserlerde izâh edilmiş bu mu'âmelelerin kaidelerini burada tekrarlamak gereksizdir(187). Bununla birlikte, bu konuyu ilgilendiren tâbirleri, "hile" veya "desise" ve benzeri kavramlar yerine "şer'î çâre", "şer'î çözüm" veya "şer'î tedbir" kavramlarıyla ifâde ederek, bu mu'âmelelerin, İslâm toplumlarının daha sonraki dönemlerinde ortaya çıkmış yeni meseleleri halletmek için iyi çâreler olduklarını müdafaa eden bâzı ilim adamlarının gayretlerine rağmen(188), bunların, ortaya çıkan içtimâî-iktisâdî güçlükleri yok etmeye muktedir hakiki çâreler olduklarının iddiâ edilemeyeceğini bilmek gerekir. Meselenin bu ameli cephesini bir yana bıraksak bile, bu sefer de, söz konusu çözüm yollarının şer'îliğine bir çok kimseyi inandırmak çok güçtür. Nitekim tarihte de böyle olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu "desiseler" in kanunlaştırılması fikrini savunanlar karşısında, çok zayıf olmakla birlikte, zıt bir fikir akımının mevcut olduğunu, hukuk tarihiyle ilgili bâzı vesikalar, bize gösteriyor. Şeyhülislâm İbni Kemâl, bir hukûkî kararında, bâzı hile-î şer'îyyelere, bu bir "hile"dir, Tanrı'yı aldatmaktır diyenlerin, *ta'zîr-î belîğ* yâni kınama cezasıyla cezâlandırılmaları ve bu kişilerin imanlarını yenilemeleri (tecdîd-i iman) gerektiğini beyan etmektedir. Diğer bir Şeyhülislâm Ebusuud'un bu konudaki hukûkî kararında (fetvâ) son derece şüphe içinde bulunduğu anlaşıyor. Mu'âmele-î şer'îyye suretiyle uygulanan *ribh* (kâr, kazanç, fâide)'in haram olduğunu iddiâ eden birinin cezalandırılması gerekip gerekmediği sorulduğu zaman, şöyle cevap veriyor: "Mu'âmele-î sahîha olacak haram dimemek gerek"(189). Görülüyor ki, soruya dolaylı biçimde kaçamak bir cevap veril-

mektedir.

Her ne olursa olsun, bu şer'î hileler sâyesinde, Osmanlı devleti, % 15'i geçmeyen bir fâiz haddini kanûnî telâkkî etmişti ve mahkemelerin bu türlü mu'âmelelerle meşgul olmasını kabul ediyordu(190). Netice itibâriyle, vesikalarımızın da isbat ettiği gibi, yüzlerce kişi oldukça kabarık meblâğları vakıf hâline getirmişlerdi. Böylece binlerce kişi de düşük fâizle bu vakıf nakitlerinden istifâde etme imkânına kavuşmuşlardı(191). Nakit para olarak daha başlangıçta vakıf edilmiş bu sermayelere, diğer vakıf gayrı menkûllerin kiralanmasından hâsıl olan meblâğlardan bir bölümünü de ilâve etmek gerekmektedir ki, vakıf kurucuları bu meblâğların mu'âmele-î şer'îyye yoluyla gelir getirecek şekilde kullanılmalarını hükme bağlamışlardır(192). Meselâ iki dükkânını vakf eden bir vakıf kurucusu, bu dükkânların kiraya verileceğini ve oradan gelen gelirlerin, vakfın gayesine harcanmadan önce, mu'âmele-î şer'îyye ile işletileceğini, böylece bu ikinci turda elde edilecek gelirlerle gayenin gerçekleştirileceğini vakfiyesinde açıklamaktadır(193).

(186) M. Rodinson, ayn. esr., s. 52-53.

(187) Hüseyin Hüsnü, ayn. esr., s. 41-42; M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. I, s. 835 vd. Mütercim Asım, Murâbaha'yı şöyle târif etmektedir: "... Bîr metâ'a alındığı bahâdan yâni sermayeden fazla fâide virmek ma'nâsınadır. Devr-i şer'î deyu fukarânın ta'lim eyledikleri üzere istifâdevelistikrâz iden kimse aldığı nakdî zamime ile edâ eylemektedir. Oziyâdeyi ribâdan tahfîs için ol kadar kıymetli bir metâ'î sâhib-i nakidden iltirâ ve behâsı olmak üzere nakde zam ve cümlesi deyn-i meşrû' olup sonra ol metâ'î medyûn dahl bir kimseye hibe idüb ol dahl sâhib-i evveline l'tâ ider. Ve bu sûret takarrür idüb te'âmül-i nâs bin seneye karbdür ki böyle olagelmıştır. Nâs icmâ' menzilesindedir. Te'âmüde kıdem bulunan emrî inkârda hatar mukarrerdır", *Kâmus Ter-cümesi*, c. I, s. 878.

(188) H. Topçuoğlu, *Kanuna karşı hile, kanundan kaçınma yolları*, M.Z. Pakalın tarafından zikredilmiştir, ayn. esr., c. I, s. 835-842.

(189) Barkan/Ayverdi, ayn. esr., s. XXXIV, not: 47. N. Çağatay, para vakfı ve fâizle ilgili bir hayli fetva ve diğer tarihî vesikalar neşretmiştir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ribâ-fâiz konusu para vakıfları ve bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971 Türkçe kısım, s. 31-56, İngilizce kısım, s. 57-66).

(190) O halde, Osmanlı İmparatorluğunun İktisâdî gelişmesini fâiz yasağının engellediğini iddâ edenlerin araştırmalarının ve hükümlerinin cehâlet üzerine istinad ettiğini söyleyen Şeyhülislâm Mustafa Sabri'ye hak vermemek elde değildir, *Dinî mücedditler*, İstanbul 1969, s. 72; krş. M. Rodinson, ayn. esr., s. 150.

(191) R. Mantran, XVII. asırda bu tip vakıfların varlığından bahsediyor, *İstanbul dans la seconde...*, s. 112, 173. Osmanlı tarihi boyunca vakf edilmiş olan bu nakit paralar, 1954'te kurulan Vakıflar Bankası'nın ilk ana sermayesini oluşturmuştur, *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971) (Giriş'te).

(192) Yukarıda 'vakıf akdine konu olan diğer nesneler' kısmına bkz.

(193) Hallî b. Hüseyin Vakfiyesi, 1161/1748, VGMA, *Mücedded Ana*, XIV, s. 194.

Şurası bir gerçektir ki, vakıfların bu şekilde düşük fâizle para işletmesi olgusu, oranı bâzan % 100'e ulaşan fâiz gelirleriyle zenginleşen sayısız âilenin mevcut olduğu Osmanlı cemiyetinde⁽¹⁹⁴⁾, bu haris tefecilerin gaddarlığının zararlı etkilerini geniş ölçüde azaltıyordu. Hattâ, XVIII. asırda vakf edilen nakit para miktarının artışının, fâiz haddi yüksek olan uygulamaları engellemek gayesini taşıdığını bile söyleyebiliriz. Paralarla ilgili vakıf kurucularının, daha çok "askerî sınıf"⁽¹⁹⁵⁾ mensup olmaları, bize, bu işin şuurlu bir şekilde yapıldığını da düşündürmektedir. Gerçekten, biriktirmiş oldukları nakit paraları, hayrî ve içtimaî müesseseler yararına gelir temini için vakf edenler daha çok devlet ricâlî ve ulemâ idi. Tablo V'de de görüldüğü gibi, nakit para vakfı yapanların % 42,70'ini devlet ricâlî, % 16'sını ulemâ, % 9,75'ini de tarikat şeyhleri teşkil ediyorlardı. Esnâf ve zanaatkârlar ancak % 2,45 nisbetindeydiler. Nakit para vakfı kurucularından % 29'unun mesleğini bilemiyoruz. Bunların % 18'ini kadınlar oluşturunuyordu ki, şüphesiz bunlar, devlet ricâlî veya ulemânın eşleri veya kızları idi. O hâlde, kuvvetle muhtemeldir ki, bu vakıf kurucularından hiç olmazsa bir kısmı, nakit paralarının bir bölümünü vakf ederek, sâdece bu fonlardan gelen gelirle gerçekleştirilecek gayeleri düşünmüyor, fakat, düşük bir fâiz haddiyle paraya ihtiyacı olanlara bizzat vakıflarının ana sermayesi ile de yardımda bulunmayı arzu ediyorlardı. Gerçekten, bu kuruculardan bâzılarının, mütevellîlerin bu fonları kimlere fâize vereceklerini vakfiyelerinde hükme bağladıkları müşâhade edilmektedir. Meselâ, dokuz yüz bin akçesini vakfeden Dâmâdzâde Mehmet Murâd, bu meblâğın, % 10'luk bir nisbetle, kendisi tarafından belirlenmiş bâzı mahallelerde oturanlara fâize verileceğini hükme bağlamıştır⁽¹⁹⁶⁾. Bu konuda, yetmiş sekiz bin akçe vakf eden Mikdâd Ahmed Paşa'nın şartı da şudur: Vakfın mütevellîsi, bu meblâğı sırf mesleklerini Amasya'da icrâ eden tüccarlara fâize vererek nemâlandirmaya gayret edecektir⁽¹⁹⁷⁾.

4. Vakıfların iktisadî gücünün tahmini

XVIII. asır Türk vakıflarına âit servet kaynaklarının ve onlardan elde edilen gelirlerin ekonomik gücünü ve değerini doğru olarak hesaplamak ve bunu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer üretim kaynaklarının ve onların vâridâtının ekonomik gücü ve değeriyle karşılaştırmak —(arşivlerde bol miktarda bulunan) vesika eksikliği yüzünden değil, fakat söz konusu hususları gün ışığına çıkarmayı hedef alan yeterli araştırmaların mevcut olmayışından dolayı— şimdilik zordur. Bununla birlikte, çok müphem olmasına rağmen, bir fikir sâhibi olmak için, bu konuda, bâzı yazarların bir takım müşâhadelerini zikr edebilir ve kendi araştırmamızdan

hareketle bâzı tahminlerde bulunabiliriz.

XVIII. asırda Türkiye'de yaşamış olan batılı müşâhid Muradja d'Ohsson, bu ülkede gayr-ı menkûllerin büyük bir kısmının câmilere tahsis edilmiş olduğunu yazıyor⁽¹⁹⁸⁾. Yine bu gözlemciye göre, vakıf emlâk, "İmparatorluğun muhtelif eyâletlerinde, bir yığın şehir, kasaba, köy, nâhiye ve tarlayı ihtivâ ediyordu"⁽¹⁹⁹⁾.

XIX. ve XX. asırlarda, vakıf emlâkin nisbetini gösteren bâzı cümleleri daha zikr edelim: "Vakıf sâhalar, bugün ekilebilir toprakların üçte birini teşkil eder"⁽²⁰⁰⁾. "... Toprakların en büyük kısmı devlete veya câmilere âittir"⁽²⁰¹⁾. "... Vakıf emlâk hiç bir zaman artmaktan geri kalmamıştır, öyle ki, o, bugün, İmparatorluğun binâ ile kaplı ve ekilmiş arâzisinin dörtte üçe yakın kısmını ihtivâ etmektedir"⁽²⁰²⁾. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi de, vakıf gelirlerinin devlet gelirlerinin yarısına eşit olduğunu bildiriyor⁽²⁰³⁾.

Şüphesiz bunlar, tamâmen farazî nitelikli müşâhedelerden ibârettir. Şimdi biz de kendi araştırmamızdan hareketle bâzı tahminlerde bulunmayı deneyelim: Vakfiyelerde dâimâ vakf edilmiş gelir kaynaklarının tasviri yapılmakta ve umumiyetle onların kira bedelleri tesbit edilmektedir. Kira bedelinin belirtilmediği hâllerde, söz konusu vakfın gelir kaynaklarının, "ecr-i misl'i"yle kiraya verilmesi hükme bağlanmaktadır; yâni, kira bedeli tayin olunmamış bir yerin kiralınması hâlinde, mevki ve kullanma tarzı bakımlarından kiralanan yere benzeyen yerlerin kira bedelleri o yerin de ecr-i misl'i olmaktadır. Bu verilere dayanarak, araştırmamızın ana kaynağını teşkil eden üç yüz otuz vakfiye ile vakf edilmiş bütün gelir kaynaklarını saydıktan sonra onları tasnif ettik; ve her kategori için ortalama bir kira bedeli tayin ettik. Böylece, üç yüz otuz vakfın gelirlerini hesap ederek, bu vakıfların yıllık geliri olarak 19.889.133 akçelik bir meblâğ⁽²⁰⁴⁾ elde etmiş bulunmaktayız (bkz. Tablo II).

(194) M. Akdag, ayn. esr., c. II, s. 213-214. Bu eserde Osmanlı İmparatorluğu'nda fâizin rolü açık bir şekilde gösterilmiştir, bkz, özellikle, c. II, s. 206-217.

(195) Bu terim için bkz. B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının sosyal...", 144 vd.

(196) Damad-zâde Mehmed Murad b. Şeyhülislâm Feyzullah Vakfiyesi, 1181/1768, VGMA, Harameyn VIII, s. 202.

(197) Mikdâd Ahmed Paşa Vakfiyesi, 1201/1787, s. 196.

(198) D'Ohsson, ayn. esr., c. II, s. 561.

(199) D'Ohsson, ayn. esr., c. II, s. 531.

(200) Réorganisation générale de la Turquie, projet d'une compagnie orientale, Paris, Auguste Ghio (éditeur), 1876.

(201) J. Dupont, ayn. esr., s. 215.

(202) Ch. Morawitz, Les finances de la Turquie, Paris, 1902, s. 112.

(203) Mustafa Sabri, ayn. esr., s. 74.

(204) Akçe, ilk defa 727/1327'de Orhan zamanında

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde XVIII. asra âit altı bin vakfiyenin mevcut olduğunu biliyoruz. XVIII. asırdan önce kurulmuş, fakat bu devirde hâlâ varlığını sürdüren vakıfları da yukarıdakilere eklediğimiz takdirde, XVIII. asır Türkiye'sinde mevcut vakıfların sayısı yirmi bine ulaşmaktadır. O halde, zikr edilen bütün bu verilerin değerlendirilmesinden hareketle, bu yirmi bin vakfın takriben 1.205.402.000 akçe tutarında yıllık gelire sâhip olduğunu tahmin edebiliriz (bkz. Tablo VI).

Vakıf müessesesinin giderlerine gelince, bu husustaki gerekli bütün bilgileri ilgili vakfiyelerde bulmaktayız. Gerçekten vakfiyelerde personel ücretleri ve diğer masraflar teker teker belirlenmektedir. İncelediğimiz üç yüz otuz vakfiyedeki, masraflarla ilgili veriler, bir bir sayılarak, cami, tekke, medrese, v.s... gibi değişik hizmet sektörlerine göre tablolastırılmıştır(206). Tablolarda gözüken masraf kalemleri toplandığı zaman, XVIII. asır vakıflarının toplam giderinin 1.168.167.272 akçelik bir meblâğ olduğu anlaşılıyor (bkz. Tablo VI).

Vakfın iktisâdî gücünün, Osmanlı ekonomisinin diğer üretim kaynaklarına nazaran nisbetini göstermek için, nihâî neticelere ulaşmaya kalkışmaksızın, örnek olmak üzere, bâzı mukayeseler yapmaya çalışalım.

XVIII. asrın sonuna doğru (1795'lerde), III. Selim'in hükümdarlığı sırasında, İngiltere Konsolosu Williams Eton'un çok tafsîlatlı bir çalışmasında, devletin gelirleri 4.492.250.000 akçe olarak gösterilmiştir; bunun 1.953.850.000 akçesi haraçtan gelmektedir. Hemen hemen sırf Ordunun, Sarayın ve Haremin masrafları 3.811.800.000 akçeye yükselmektedir.

O hâlde, XVIII. asırda vakıf gelirlerinin hacmi, hemen hemen devlet gelirlerinin üçte birine eşittir; yaklaşık olarak, haraçtan elde edilen gelirler nisbetindedir.

XVIII. asırda beş yıl (1781-1786) İstanbul'da yaşayan Toderini, şöyle yazıyor: "...Yapmış olduğumuz hesaplara göre, Defterdar'ın idâresinde bulunan mîrî hazîneye yâni hazîne-i hümayûna giren senelik vâridât, takriben, yirmi milyon kuruşa yükselmektedir. Bu muazzam meblâğ, büyük bir titizlikle hesaplanmış ve sicillere akçe olarak kaydedilmiştir. Akçe, çok küçük bir gümüş para olup, yüz yirmi akçe bir kuruş etmektedir"(208).

Bu bilgilere göre, vakıf gelirleri, hemen hemen devlet gelirlerinin yarısına eşittir.

Bir Türk tarihçisinin araştırması sayesinde, XVIII. asrın son senelerinde, büyük şehirlerin gıda ihtiyacını karşılamak gayesiyle kurulmuş hububât nezâretinin bütçesinin iki yüz elli milyon olduğunu öğreniyoruz(209). O hâlde, vakıf gelirleri, bu bakanlığın bütçesinden dört buçuk

defa daha büyük idi.

Diğer taraftan, miri toprakların dirlik adı altında bir çok mâli birime ayrılmış olduklarını daha önce toprak sisteminden bahs ederken söylemiştik. Yıllık geliri yirmi bin ile yüz bin akçe olan dirlikler ze'âmet adını alıyordu. Ve yıllık geliri üç ile yirmi bin akçe olan dirliklere ise timâr deniyordu(210). 1790 yılında yapılan bir sayıma göre, Anadolu ve Rumeli'de 1820 ze'âmet ve 16.712 timâr mevcuttu(211). Her ze'âmetin yılda yüz bin akçelik, her timârın da yılda yirmi bin akçelik gelir getirdiğini farz edelim. Bu durumda söz konusu dirliklerin toplam geliri, 516 240.000 akçelik bir meblâğa ulaşacaktır. Ve bu durum, timâr ve ze'âmetlerden müteşekkil devlete âit sahaların yıllık toplam gelirinin, vakıf gelirlerinin yarısından çok daha aşağı seviyelerde bulunduğu neticesine varmamızı sağlayacaktır.

Bütün bu anlatılanlardan, vakıflara ait gelir kaynaklarının ve onlardan elde edilen vâridatın, XVIII. asırda, bu devir Osmanlı ekonomisinin diğer sektörleri arasında büyük bir yer işgâl ettiği açıkça ortaya çıkıyor.

Bu gelirler nereye gidiyordu? Toplumda ne gibi roller oynamışlardı? Bu ve benzeri soruların tahlili, araştırmamızın başka bir bölümünde ele alınmıştır(212).

basıldı. Bu ilk Osmanlı akçesi, 6 kîrat yani miskâl'in dörtte bir ağırlığında idi, % 90 gümüş ihtiva ediyordu, çapı da 18 mm idi. II. Murad'ın hükümdarlığına kadar, akçenin boyu halifce kucultulmuş olmasına rağmen, ayarı ve hattâ ağırlığı dikkati çekecek derecede sağlam ve istikrarlı kaldı. Bununla birlikte, II. Bâyezid ve I. Selim zamanlarında, ayarı % 5, ağırlığı ise 3 kîrat 3/4 ölçüsünde düşürüldü. Fatih'in 885 H. yılında bastırdığı son akçe 3 kîrat 3/4 vezninde olup % 90'ı gümüştü. I. Selim devrinde vezni 3,5 kîrat olmasına rağmen gümüş oranı % 85'e indirilmişti. I. Süleyman ve II. Selim devirlerinde düşüş frenlenmiş olmasına rağmen, yine de devam etti. III. Murad ve II. Osman'a kadarki hâleleri zamanında aynı ayarı ve aşağı yukarı aynı çapı muhafaza eden akçe, gil gibi daha da inceleterek 1 kîrat 1/2 ağırlığına düşürüldü. IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed zamanlarında, akçenin gümüş ayarı, hemen hemen ağırlığını ve boyunu muhafaza ederek, gümüş oranı one % 70'e sonra da % 50'ye indirildi. Akçe üzerindeki bu oynamaların neticesi şu oldu: başlangıçta 40 akçe II. Mehmed'in bir Osmanlı altını değerinde olduğu hâlde, II. Mustafa'nın saltanatı sırasında, ilk Osmanlı kuruluşunun basımıyla para reformu yapıldığı zaman, altın paranın (ağırlığı ve ayarı son derece sağlam ve istikrarlı kalmıştı) râyic flatı 300 akçeye kadar yükseldi. Neticede II. Mahmud dönemine kadar akçenin basımına devam edildi. Fakat, XVII. asrın sonundan itibaren, sürekli olarak düşen değeri, o kadar küçüldü ki, bilhassa muhasebelerde kullanılan itibârî bir birimden başka bir şey değildi. Ve Tanzimat döneminde, vakıflar hariç, artık bu hesaplar için bile kullanılmaz oldu. (H. Bowen, "Akçe", EI, 1960, c. I, s. 327-328; Ekrem Koierkiliç, Osmanlı İmparatorluğu'nda para, Ankara 1958).

XVIII. asıra ilgili vakfiyelerin ekseriyetinde, bir kuruşun 120 akçe değerinde olduğu belirtilmiştir. Hüseyin b. Yusuf vakfiyesi, 1131/1719, VGMA, II. Harameyn I, s. 118-120; Osman b. Ahmed Vakfiye-

si, 1133/1721, VGMA, Haremeyn I, s. 123-124; Abdülhâdî b. Mehmed Vakfiyesi, 1133/1721, s. 220-224; Ömer b. Osman Vakfiyesi, 1136/1723, s. 270-274; Yusuf b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1201/1787, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 366-374; Yusuf b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1202/1787, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 245-252.

III. Ahmed devrinde (1703-1730) cârl olan kuruş —ki gümüş sikkedir—, 8 dirhem 13 krat vezninde idi ve ayarı % 60 idi (İsmâîl Galib Edhem, Takvîm-i mescûkât-ı Osmâniye, Constantinople, 1307/1890, s. 280).

Doğu ticâretinde standart bir para olan Venedik altını (sequin veya zecchino) saf altından 24 krat ayarında ve 3,494 gr ağırlığında idi. XVI. asırdan Venedik Cumhuriyeti'nin düşüşüne kadar (1797) istikrarlı kalmıştı. Bu Venedik altını ile kuruş arasındaki münâsebet de şöyle idi: Bir Venedik altını, 1717-1752'de 3 kuruş, 1770-1780'de 4 kuruş, 1783-1789'da 5 kuruş, 1793'te 6 kuruş, 1794-1799'da 7 kuruş değerindeydi (N.G. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, s. 82).

1699'da, bir kile buğday (İstanbul kilesi, 18-20 okka, yâni 23-25 kg değerinde idi), 60 akçe, bir kile arpa 20 akçe, bir okka (vukiyye, 1,280 kg) koyun eti 12 akçe idi (R. Mantran, İstanbul dans le seconde moitié . . ., s. 273).

1775 yılında, bir kile buğday 72 akçe idi (III. Mustafa Vakfiyesi, 1187/1775, VGMA, Kasa no: 187, s. 366).

(205) Akçenin değeri için not: 204'e bkz.

(206) bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 14-27.

(207) W. Eton, A survey of the Turkish Empire, London 1798, Morawitz tarafından zikr edilmiştir, ayn. esr., s. 14.

(208) M. L'Abbé Toderini, De la littérature des Turcs, İtalyanca'dan çev. De Courmand, Paris 1789, c. I, s. 90.

(209) E.Z. Karal, Selim III'ün Hatt-ı hümayunları, Nizam-ı cedid, 1789-1807, Ankara 1946, s. 139.

(210) Yukarıda "mülk edinme vasıtaları"ndan bahs eden kısımia krş.

(211) Morawitz, ayn. esr., s. 14, not: 4.

(212) Yukarıda not: 1'deki çalışmalara bkz.

BİBLİYOGRAFYA

Bu çalışmanın ana kaynağı, Türkiye'de XVIII. asırda tanzim edilmiş olup, bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyeler arasından nümüne olarak ihtimâli sondaj metoduyla seçilmiş 330 vakfiyeden ibârettir. Burada, sırasıyla vakıf kurucusunun adını, vakfın kuruluş tarihini, vakfiyenin bulunduğu sicil defterinin adını —Haremeyn I, Mukata'a II, İstanbul I gibi—, ve nihayet sayfa numaralarını belirterek, söz konusu vakfiyelerin bir listesini veriyoruz. Bu vakfiyeler içindeki bütün bilgiler araştırmada değerlendirilmiş bulunulmaktadır. Diğer taraftan hemen belirtelim ki, nümünelerimiz arasında bulunmasına rağmen, bize pek ehemmiyetli gözükmeyen yirmi vakfiye bu listeden çıkartılmış; mukayese yapmak için kullanılan diğer asırlara ait bir kaç vakfiye de dahil edilmiştir. Diğer eserlerin listesi de, araştırmamızın metninde zikr edilenlerin tamamını ihtiva etmemektedir.

I. VAKFİYELER

a. Hayri vakıflara âit vakfiyeler:

- 1) III. Ahmed, pâdişâh, 1119/1707, Haremeyn I, 45-46.
- 2) Ahmed b. Abdullah, Dârüssaâde Ağası, 1155/1742, Küçük Evkâf Sâni, 320-323.
- 3) Ahmed b. Mustafa, Mühürdâr-ı Vezîr-i a'zâm, 1120/1709, Haremeyn V, 213.
- 4) Ali b. Abdülmü'în, Hazînedâr-ı Hazret-i Şehriyârî, 1147/1735, Mukata'a I, 97-98.
- 5) Ayşe binti Abdullah, 1184/1770, Haremeyn VIII, 34.
- 6) Ayşe binti Dâmâd İbrahim Paşa, 1179/1765, Kasa no: 93, 43-60.
- 7) Beşir Ağa, Dârüssaâde Ağası, 1158/1745, Kasa no: 35, 1-32.
- 8) Dâmâd İbrahim Paşa, Sadrâzam, 1137/1725, Kasa no: 13, 1-105.
- 9) Ebubekir b. Rüstem, Reîsülküttâb, 1115/1704, Küçük Evkâf Ülä, 274.
- 10) Emine binti Mahmud, 1138/1725, Mukata'a I, 57-58.
- 11) Emine binti Mustafa sultan, 1152/1739, Kasa no: 96, 1-29.
- 12) Emîrzâde Ali, Ağa, 1164/1751, Haremeyn VIII, 23.
- 13) Fatma binti . . . Beğ, 1088/1677, Ana. 1228 Başlar, 384.
- 14) Hasbiye Kadın binti Abdülmennân, Sarâyî, 1192/1778, Kasa no: 188, 178-186.
- 15) Hasbiye Kadın, Sarâyî, 1192/1778, Kasa no: 188, 186-189.
- 15a) Hasbiye Kadın vakfiyesinin ikinci nüshası, Kasa no: 179, 210-222.
- 16) Hüseyin b. Hasan, Kethüdâ-yı Sadrâzam, 1158/1745, Haremeyn IV, 172.
- 17) Hüseyin b. Mustafa, Halvetiye'den seccâdenîşîn, 1191/1777, Mukata'a III, 136.
- 18) İbrahim b. Hüseyin, Dergâh-ı âli müteferri-kası, 1176/1762, Haremeyn VI, 249-250.
- 19) —, 1176/1762, Haremeyn VI, 253.
- 20) —, 1176/1762, Haremeyn VI, 253-254.
- 21) İbrahim b. Mahmud, kadı ve kâtib-i esrâr-ı pâdişâhî, 1215/1800, Haremeyn XIII, 380.
- 22) —, 1212/1797, Haremeyn XII, 375-376.
- 23) İbrahim b. Mustafa, 1113/1702, Küçük Evkâf Ülä, 74-77.
- 24) İbrahim Paşa, Sadrâzam, 1101/1690, Haremeyn I, 122.
- 25) İsmail b. Ali, Reîsülküttâb, 1148/1736, Haremeyn II, 199-202.
- 26) I. Mahmud, Sultan, 1152/1740, Kasa no: 47, 23-32.
- 27) —, Tarihsiz, Kasa no: 47, 35-58.
- 28) —, 1156/1743, Kasa no: 47, 62-74.

- 29) — , 1156/1743, *Kasa no: 47, 76-103.*
 30) — , 1161/1748, *Kasa no: 114, 1-25.*
 31) — , 1152/1740, *Kasa no: 47, 1-22.*
 32) — , 1162/1749, *Kasa no: 31, 1-34.*
 33) — , 1165/1752, *Kasa no: 47, 106-140.*
 34) — , 1167/1753, *Kasa no: 47, 142-162.*
 34a) I. Mahmud'a âit vakfiyelerin diğer nüshaları, *Kasa no: 133, 1-162.*
 35) Mahmud Tayyar b. Battal, Muhassıl, mutasarrıf, Mîrahor, 1214/1799, *Ana. 1211 Başlar, 124-125.*
 36) Mehmed b. Abdülmennân, Dârüssaâde Ağası, 1061/1651, *Harameyn VI, 151-152.*
 37) Mehmed b. Osman Paşa, Sivas Vâlisi, 1167/1754, *Mukata'a II, 118.*
 38) Mehmed b. Salih, Ağa, 1186/1772, *Küçük Eukâf Hâmis II, 579-580.*
 39) Mehmed b. Veliyüddin, Vâlide Sultan Ket-hüdâsı, 1118/1706, *Harameyn I, 44.*
 40) Mehmed Efendi, Erzurum Müftüsü, 1181/1766, *Mücedded Ana. XIV, 252-255.*
 41) Mehmed Raif b. . . . , Tevkî'î Dîvân-ı Hümâyûn, 1296/1879, *Harameyn XV, 7.*
 42) — , 1296/1879, *Harameyn XV, 8.*
 43) Mehmed Sadık b. Hüseyin, Müderris, 1332/1914, *Mücedded Ana. XXI, 287.*
 44) Mehmed Tahir b. Osman, Serbevâbîn-i Hazret-i Şehriyârî, 1179/1765, *Harameyn VII, 285-286.*
 45) — , 1193/1779, *Harameyn VII, 287-289.*
 46) Mustafa b. Nasuh, *Ana. 1195 Başlar, 17.*
 47) Mustafa Paşa, Vezir ve Mutasarrıf, 1148/1735, *Mukata'a II, 47-48.*
 48) Nevres Hatun, I. Abdülhamid'in Üçüncü Kadını, 1202/1788, *Kasa no: 178, 29-32.*
 49) — , 1210/1796, *Kasa no: 113, 1-32.*
 49a) 49 no'lu vakfiyenin diğer nüshası, *Kasa no: 188, 164-177.*
 50) III. Osman, Sultan, 1169/1755, *Kasa no: 49, 1-62.*
 51) Osman b. Halil, 1148/1735, *Mukata'a I, 105.*
 52) Osman b. Mehmed, 1333/1915, *Mücedded Ana. XIV, 195.*
 53) Kadı-zâde Mehmed, 1161/1748, *Mukata'a II, 49-54.*
 54) Rukıyye binti Abdullah, Damad İbrahim Paşa'nın eşi, 1179/1765, *Kasa no: 93, 1-9.*
 55) — , 1179/1765, *Kasa no: 93, 10-13.*
 55a) — , 1199/1785, *Kasa no: 93, 14-35.*
 56) Süleyman b. Şakir Hasan, 1118/1706, *Küçük Eukâf Ülä, 72.*
 57) Ümmühânî Hanım, Cihanzâde Abdülaziz'in eşi, 1215/1800, *1255 Başlar, 469.*
 58) Yahyazâde Mehmed, Kadıasker, 1176/1762, *Anadolu Şeyhilislâm, 268-271.*
 b. *Âile vakıflarına âit vakfiyeler*
 59) Ahmed b. Hüseyin, 1213/1798, *Harameyn XV, 6.*
 60) Ali b. Abdullah, Hassa Ocağı Başkâtibi, 1162/1749, *Harameyn V, 210-212.*
 61) Ali Çelebi b. Üveys, 1130/1718, *Harameyn I, 166.*
 62) Asiye binti Mehmed, 1301/1884, *Defter no: 1760, 69-70.*
 63) Fatma binti Hüseyin, 1126/1711, *Harameyn I, 120.*
 64) Fatma binti Hüseyin ve Fatma binti İsmail, 1243/1827, *Ana. 1195 Başlar, 172.*
 65) İbrahim b. Abdullah, Hassa Kuyumcu Başısı, 1178/1764, *Harameyn VII, 247.*
 66) İbrahim b. Hüseyin, 1121/1709, *Mukata'a II, 55.*
 67) İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1118/1707, *Harameyn VI, 163-164.*
 68) İbrahim b. Mehmed Emin, Kadı, 1196/1782, *Küçük Eukâf Sâni, 455.*
 69) — , 1207/1793, *Küçük Eukâf Sâni, 454.*
 70) İbrahim b. Osman Ağa, 1102/1691, *Mukata'a I, 58-59.*
 71) — , 1134/1722, *Mukata'a I, 58-59'un derkenarında.*
 72) İsa Bey Çelebi, Emir, 846/1453, *Harameyn XIV, 268.*
 73) İsmet Mustafa b. İbrahim, Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan, 1204/1790, *Harameyn XIV, 267-268.*
 74) Lalakzâde İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1197/1783, *Küçük Eukâf Sâmin, 884.*
 75) Mehmed b. Süleyman, Ağa, 1156/1743, *Harameyn II, 180 derkenarda.*
 76) Meryem binti Hüseyin, 1047/1637, *Ana. 1195 Başlar, 18.*
 77) Mustafa b. Veliyüddin, Âlim, 1148/1735, *Mücedded Ana. XVIII, 116.*
 78) Ruşşah Kadın binti Abdullah, Başkadın, 1204/1790, *Kasa no: 188, 190-197.*
 78a) No: 78'in ikinci nüshası, *Kasa no: 179, 223-231.*
 79) Seyfi-zâde İbrahim b. Mustafa, 1208/1794, *Küçük Eukâf Sâdis, 252-254.*
 80) Tuzemîni-zâde Mehmed b. Ömer, Ağa, 1189/1775, *Harameyn VIII, 216.*
 c. *Yarı-âilevî vakıfların vakfiyeleri*
 81) Abdülbâkî b. Yakub, Dergâh-ı âlî Gedikli Çavuşân Kâtibi, 1120/1709, *Küçük Eukâf Ülä, 73.*
 82) Abdülhâdî b. Mehmed (Kocabeyzâde), Müderris, 1133/1721, *Harameyn III, 220-224.*

- 83) Abdülhalim b. Ahmed, Kadı, 1114/1702, *Mukata'a I*, 93-94.
- 84) I. Abdülhamid, Sultan, 1195/1780, *Kasa no: 159*, 1-178.
- 84a) 84'ün ikinci nüshası, *Kasa no: 188*, 1-111.
- 84b) 84'ün üçüncü nüshası, *Kasa no: 179*, 1-106.
- 85) Abdullah b. Abdülfettah, 1135/1723, *Mukata'a I*, 106.
- 86) Abdurrahman b. Hasan, 1138/1725, *Mukata'a I*, 59-60.
- 87) — —, 1143/1731, *Mukata'a I*, 59.
- 88) Abdurrahman b. Seydi, 1137/1725, *Mukata'a I*, 95-96.
- 89) — —, 1140/1727, *Mukata'a I*, 96-97.
- 90) Ahmed b. Abdullah, Çadırcı, 1145/1732, *Mukata'a I*, 89-92.
- 91) Ahmed b. Abdullah, Ağa, ve eşi Ayşe binti Abdullah, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 31-33.
- 92) Ahmed b. Hüseyin, 1170/1754, *Harameyn VI*, 130-131.
- 93) Ahmed b. İsmail, Mütevellî-i Vakf-ı Sultan Bâyezîd, 1136/1723, *Harameyn I*, 147-148.
- 94) Ahmed b. Mustafa, Gazi Davud Paşa Evkâfı Mu'temedi, 1147/1734, *Mukata'a I*, 100-103.
- 95) — —, 1148/1735, *Mukata'a I*, 103.
- 96) Ahmed b. Muslu, 1157/1744, *Mukata'a II*, 21-22.
- 97) Ahmed b. Ömer el-Cündî, Gümrükte Damgacı, 1174/1761, *Defter no: 490*, 353-354 (Bu vakfiye arapçadır).
- 98) Ahmed Çelebi b. Abdurrahman, Seyyid, 1132/1720, *Harameyn I*, 44.
- 99) Ahmed Said Efendi, Müftü, 1170/1757, *Harameyn VI*, 116.
- 100) Alagöz-zâde İbrahim b. Mustafa, 1181/1767, *Harameyn VIII*, 212.
- 101) Ali b. Abdülkadir, Bektaşî Şeyhi, 1130/1718, *Küçük Evkâf Ülä*, 274-275.
- 102) Alicenab Kadın binti Abdullah, I. Mahmud'un Başkadını, 1158/1745, *Kasa no: 163*, 1-19.
- 102a) 102'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 162*, 1-21.
- 103) Âlime binti Zaralı-zâde Osman Paşa, 1183/1769, *Ana 1267 Başlar II*, 405.
- 104) Ayşe binti Abdullah, 1195/1781, *Mukata'a III*, 169-171.
- 105) Ayşe binti III. Ahmed, 1156/1743, *Kasa no: 141*, 1-23.
- 106) Ahmed binti Lengerî Cafer, 1113/1701, *Küçük Evkâf Sâni*, 325.
- 107) Ayşe binti Mehmed, 1167/1754, *Harameyn VI*, 51-53.
- 108) Ayşe binti Numan, 1123/1711, *Ana 1267 Başlar I*, 150.
- 109) Cârullah b. Mustafa, Kadı, 1151/1738, *Harameyn III*, 80-81.
- 110) Cevgârî-zâde İbrahim b. Mustafa, Kadı, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi*, 635.
- 111) Cevgâni-zâde İbrahim b. Mustafa, Müftü, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi*, 336.
- 112) — —, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi*, 637.
- 113) — —, 1173/1760, *Küçük Evkâf Râbi*, 638.
- 114) Çıplak Hüseyin b. Ahmed, Ağa, 1189/1775, *Harameyn IX*, 269-274.
- 115) Çorlulu Ali Paşa, Sadrazam, 1119/1708, *Kasa no: 188*, 278-323.
- 116) — —, 1120/1709, *Kasa no: 188*, 336-417.
- 117) — —, 1121/1709, *Kasa no: 188*, 418-423.
- 118) — —, 1122/1710, *Kasa no: 188*, 424-431.
- 119) Damad İbrahim Paşa, Sadrazam, Tarihsiz, *Kasa no: 42*, 1-18.
- 120) Damad İbrahim Paşa ve eşi Fatma binti Ahmed III, Tarihsiz, *Kasa no: 173*, 1-78.
- 121) Damad-zâde Ahmed b. Mustafa, Şeyhülislâm, 1145/1733, *Harameyn XIV*, 129-130.
- 122) — —, 1154/1741, *Harameyn XIV*, 131.
- 123) Damad-zâde Mehmed Murad b. Şeyhülislâm Feyzullah, Kadıasker, 1181/1768, *Harameyn VIII*, 202.
- 124) — —, 1184/1770, *Harameyn VIII*, 203.
- 125) — —, 1185/1771, *Harameyn VIII*, 204-206.
- 126) — —, 1186/1772, *Harameyn VIII*, 207-208.
- 127) Derûnî Mehmed b. Hüseyin, Nakşî Şeyhi, 1195/1781, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 519.
- 127a) — —, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 520.
- 127b) — —, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 521-522.
- 127c) — —, 1210/1795, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 522.
- 128) Dürrü-yektâ Hadice binti Abdullah, Sarâyî, 1196/1782, *Mukata'a III*, 175-176.
- 129) Ebubekir b. Nasuh, 1143/1730, *Sivas Râbi' Muhâsebe*, 243-244.
- 130) Ebubekir b. Hasan, Ayan, 1144/1731, *Mukata'a III*, 224-226.
- 131) Ebubekir b. Hüseyin, Rical-i devlet'ten, 1118/1707, *Mukata'a III*, 223-224.
- 132) Ebubekir b. İbrahim, Ser-çâvuşân-ı Der-gâh-ı Âlî, 1132/1719, *Harameyn I*, 113-115.
- 133) — —, 1136/1724, *Harameyn I*, 156-158.
- 134) Ebubekir b. Osman, Ağa, Ayan, Mutesellim, 1197/1782, *Ana 1195 Başlar*, 113-114.
- 135) Emin Çelebi, Yâsin Çelebi ve Ataullah Çelebi (Derviş Ali Çelebi'nin oğulları), 1164/1750, *Mukata'a II*, 117.
- 136) Fatma binti Abdullah, Sarâyî, 1187/1774, *Mukata'a III*, 111-112.
- 137) — —, 1195/1781, *Mukata'a III*, 172-173.
- 138) Fatma binti Dâmâd İbrahim Paşa, 1172/1759, *Kasa no: 56*, 1-10.

- 139) Fatma binti Hibetullah, 1211/1796, *Kasa no: 188*, 256-275.
- 140) Fatma binti İbrahim, 1154/1741, *İstanbul I*, 4.
- 141) Feddânî Mustafa b. Ahmed, Kadı, 1136/1724, *Mukata'a III*, 165-166.
- 142) —, 1143/1731, *Mukata'a III*, 167.
- 143) Gökçeoğlu Hüseyin b. Abdullah, 1327/1909, *Mücedded Ana. XXI*, 228.
- 144) Hadice binti Abdullah, 1248/1832, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 522-523.
- 145) —, 1250/1834, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 523.
- 146) Hadice binti İsmail, 1186/1773, *Ana. 1267 Başlar*, 393.
- 147) Hadice binti Salih, 1141/1728, *Küçük Eukâf Sâni*, 325.
- 148) Halid b. Abdülmennân, Dârüssaâde Ağası, 1210/1795, *Harameyn X*, 437-443.
- 149) Halil b. Hüseyin, 1134/1721, *Mukata'a I*, 60-62.
- 150) —, 1161/1748, *Mücedded Ana. XIV*, 194-195.
- 151) Halil b. Mecid, Hâcegân-ı Hümâyûn'dan, 1189/1775, *Küçük Eukâf Hâmis I*, 204-210.
- 152) Halil b. Osman, Mermer Tüccarı, 1138/1726, *Küçük Eukâf Ülä*, 275.
- 153) Halil Hamid Paşa, Sadrâzam, 1197/1783, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 547-554.
- 154) —, 1198/1784, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 595-599.
- 155) —, 1198/1784, *Küçük Eukâf Hâmis*, 568.
- 156) —, 1198/1794, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 609-612.
- 157) —, 1199/1784, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 578.
- 158) —, 1199/1785, *Küçük Eukâf Hâmis II*, 614-615.
- 159) Hammâmî-zâde Mehmed Emin b. Halil, Kadı, 1172/1759, *Harameyn VII*, 262-263.
- 160) Hasan b. Abdülbâkî, Duhan gümrüğü mukata'sı emîni, 1134/1722, *Küçük Eukâf Sâni*, 292-294.
- 161) Hasan b. Hızır, Ağa, 1159/1746, *Harameyn IV*, 230-231.
- 162) Hasan b. Mehmed, Arpa Emîni, 1190/1776, *Mukata'a III*, 136-137.
- 163) —, 1191/1777, *Mukata'a III*, 137 derkenarda.
- 164) Hasan b. Yunus, Mîrâhor-i Ewel, 1133/1720, *Harameyn I*, 121-122.
- 165) Hasan Paşa, Yeniçeri Ağası, 1154/1741, *Küçük Eukâf Sâni*, 307.
- 166) Hatice binti Mehmed, 1153/1740, *Ana. 1247 II*, 327-328.
- 167) Hüseyin b. Yusuf, Ağa, 1131/1719, *Harameyn I*, 118-120.
- 168) İbrahim b. Abdullah, Veznedâr-ı Hassa, 1206/1792, *1195 Başlar*, 242.
- 169) İbrahim b. Abdülkerim, Aşçıbaşı, 1124/1712, *Küçük Eukâf Ülä*, 73.
- 170) —, 1120/1708, *Küçük Eukâf Ülä*, 72-73.
- 171) —, 1125/1713, *Küçük Eukâf Ülä*, 73.
- 172) İbrahim b. Abdülkerim, Yeniçeri Ağası, 1133/1721, *Harameyn I*, 123.
- 173) İbrahim b. Âgâh Mehmed, Kadı ve Nakşî Şeyhi, 1192/1778, *Harameyn IX*, 11-12.
- 174) —, 1206/1791, *Harameyn IX*, 12.
- 175) —, 1193/1779, *Harameyn IX*, 13-15.
- 176) —, 1196/1782, *Harameyn IX*, 17.
- 177) —, 1213/1789, *Harameyn IX*, 24.
- 178) İbrahim b. Ahmed, Arpa Emîni, 1178/1764, *Harameyn VII*, 199-201.
- 179) İbrahim b. Ahmed, Molla, 1181/1767, *Harameyn VIII*, 67.
- 180) İbrahim b. Ali, 1116/1705, *Küçük Eukâf Ülä*, 216.
- 181) —, 1131/1719, *Küçük Eukâf Ülä*, 215-216.
- 182) İbrahim b. Ali, Maden Emîni, 1176/1763, *1276 Başlar*, 133.
- 183) İbrahim b. Ali, Serbevâbîn-i Dergâh-ı âlî Ahmed Ağa'nın Tüfenkçibaşısı, 1189/1775, *Mukata'a III*, 119-120.
- 184) İbrahim b. Ebubekir, 1190/1776, *Rumeli II*, 122-123.
- 185) İbrahim b. Mahmud, Manisa'da Vâlîde Sultan Vakıfları Mütevellî Kâimmakâmı, 1153/1741, *Harameyn III*, 194-195.
- 186) İbrahim b. Hasan, 1158/1745, *Mukata'a III*, 207-212.
- 187) İbrahim b. Hasan, 1208/1793, *1195 Başlar*, 290.
- 188) İbrahim b. Hüseyin, Dergâh-ı Âlî Müteferri-kası, 1173/1759, *Harameyn VI*, 240-241.
- 189) —, 1173/1760, *Harameyn VI*, 244.
- 189a) —, 1176/1762, *Harameyn VI*, 253.
- 190) İbrahim b. İbrahim b. Fethullah, Ağa ve Pehlivan, 1188/1774, *Ana. 1255 Başlar II*, 389.
- 191) İbrahim b. Mahmud, Kâtib-i Esrâr-ı Pâdişâhî, 1210/1796, *Harameyn XII*, 373-374.
- 192) İbrahim b. Mahmud, Kadı, 1215/1800, *Harameyn XIII*, 380.
- 193) İbrahim b. Mehmed, 1116/1704, *İstanbul I*, 32-33.
- 194) —, 1122/1710, *İstanbul I*, 3.
- 195) İbrahim b. Mehmed, Sühreverdî Dervîşi, 1143/1731, *Sivas Râbi' Muhâsebe*, 301-302.
- 196) İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1145/1733, *İstanbul I*, 121-122.
- 197) İbrahim b. Mehmed, Harameyn-i Şerifeyn

- Baş-halifesi, 1150/1737, *Harameyn III*, 45-49.
- 198) —, 1150/1737, *Harameyn III*, 52.
- 199) —, 1151/1738, *Harameyn III*, 49-50.
- 200) —, 1150/1737, *Harameyn XIV*, 263-265.
- 201) —, 1151/1738, *Harameyn XIV*, 266.
- 202) —, 1151/1738, *Harameyn XIV*, 267.
- 203) İbrahim b. Mehmed Emin, Kadı, 1208/1793, *Küçük Evkâf Sâni*, 455.
- 204) —, 1211/1796, *Küçük Evkâf Sâni*, 455.
- 205) —, 1235/1819, *Küçük Evkâf Sâni*, 459.
- 206) İbrahim b. Melek, Sipâhiyân Çavuşu, 1119/1707, *Harameyn I*, 95-96.
- 207) İbrahim b. Mustafa, Celvetiye tarikatı Seccâdenişini, 1126/1715, *Küçük Evkâf Ülä*, 184-185.
- 208) İbrahim b. Mustafa, Şeyh, 1128/1716, *Ana*, 1267 *Başlar II*, 494-495.
- 209) İbrahim b. Mustafa, Âyân, 1160/1747, *Mukata'a II*, 48-49.
- 210) İbrahim b. Mustafa, Müftü, 1205/1790, *Küçük Evkâf Sâdis*, 20.
- 211) İbrahim b. Osman, 1165/1752, *Küçük Evkâf Râbi*, 269.
- 212) İbrahim b. Kasım, Âyân-Şeyh, 1138/1726, *Mücedded Ana*, XIX, 201-204.
- 213) İbrahim Efendi, Defterdâr, 1189/1775, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 210-214.
- 214) İdris Çavuş b. Ömer, Ağa, 1160/1747, *Sivas Râbi' Muhasebe*, 324-326.
- 215) İsmail b. Abdullah, Yeniçerinin 61. Cemaatının odabaşısı, 1157/1754, *Harameyn VIII*, 63-66.
- 216) İsmail b. Ahmed, Ağa, 1178/1764, *Harameyn XII*, 231-232.
- 217) İsmail b. Ahmed, Gümrük Emni ve Serbevâbîn-i Dergâh-ı Âlî, 1193/1779, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 215-217.
- 218) İsmail b. Mahmud, Paşa, 1161/1748, *Harameyn V*, 25-28.
- 219) İsmâil b. Mustafa, Ağa, 1151/1738, *Harameyn III*, 82.
- 220) Kadioğlu Bektaş b. Ahmed, 1328/1910, *Mücedded Ana*, XVII, 116.
- 221) Kaftanî İbrahim b. Hüsamüddin, Hazîne-i Ma'mûre odasından, 1188/1775, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 202-203.
- 222) Kamil b. Mehmed, (Hacıbeyzâde), 1333/1914, *Mücedded Ana*, XIX, 201.
- 223) Karahacı İbrahim b. Hasan, 1126/1714, *Defter no: 1759*, 277.
- 224) Kasım b. Ebubekir, Kâdirî Şeyhi, 1138/1726, *Harameyn I*, 173.
- 225) Küçük Mehmed b. Ali, Musâhib-i Şehriyârî, 1179/1766, *Mukata'a III*, 24-25.
- 226) Leylâ Kadın binti Abdurrahman, 1198/1783, *Harameyn XV*, 14-20.
- 227) Mehmed b. ..., 1128/1716, *Harameyn I*, 117.
- 228) Mehmed b. Abdullah, Müezzîn, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 379-380.
- 229) Mehmed b. Ferhad, 1053/1644, *İstanbul I*, 33.
- 230) Mehmed b. İbrahim, Çorbacıbaşı, 1129/1717, *Mukata'a I*, 86-87.
- 230a) Mehmed b. Mehmed, 1100/1689, *Mukatâ'a I*, 104-105.
- 231) Mehmed b. Mustafa, 1139/1726, *Küçük Evkâf Sâni*, 324.
- 232) Mehmed b. Mustafa, Ayasofya Cami'i Evkâfı Kâtib-i Evveli, 1147/1734, *Harameyn II*, 195-198.
- 233) Mehmed b. Osman, Ağa, 1165/1752, *Harameyn IV*, 169-170.
- 234) Mehmed b. Sâlih, Ağa, 1194/1780, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 580-583.
- 235) Mehmed b. Şaban, 1154/1741, *Küçük Evkâf Sâni*, 308.
- 236) Mehmed Çelebi Hamza Bey b. Hıfzullah, 832/1429, *Mukata'a I*, 85.
- 237) Mehmed Emin b. Salih, Şeyhülislâm, 1191/1777, *Harameyn VIII*, 217-218.
- 238) —, 1191/1777, *Harameyn VIII*, 219.
- 239) Mehmed Sadık b. Sarayî Hasan, Gülşenî Şeyhi, 1156/1743, *Küçük Evkâf Sâni*, 326.
- 240) Mehmed Said b. Mustafa, Kadı, 1195/1781, *Mukata'a III*, 213-214.
- 241) Mehmed Tayfur b. Abdullah, Darüssaâde Ağası, 1265/1849, *Harameyn XIV*, 132.
- 242) Melek Hatun, 1195/1781, *Mukatâ'a III*, 168.
- 242a) Meryem binti Hasan, 1234/1819, *Rumeli II*, 123-124.
- 243) Mihrişah Emine Kadın, III. Ahmed'in eşi, 1135/1723, *Kasa no: 41*, 1-20.
- 244) Mikdat Ahmed Paşa, Amasya Sancağı Mâlikânesi Mutasarrıfı, 1199/1785, *Ana*, 1195 *Başlar*, 193-196.
- 245) —, 1201/1787, *Ana*, 1195 *Başlar*, 196-197.
- 246) Musa b. Yunus, Ağa, 1170/1754, *Harameyn VI*, 161-163.
- 247) III. Mustafa, Sultan, 1178/1764, *Kasa no: 187*, 1-319.
- 248) —, 1178/1765, *Kasa no: 187*, 320-348.
- 249) —, 1187/1775, *Kasa no: 187*, 349-379.
- 250) Mustafa b. Abdullah, 1153/1740, *Küçük Evkâf Sâni*, 323-324.
- 251) Mustafa b. Ahmed, İmam, 1155/1742, *Harameyn III*, 79.
- 252) Mustafa b. Ali, Mubâyâ'acı, 1195/1781, *Defter no: 506*, 237-238.
- 253) Mustafa b. Hasan, Kettânî, 1188/1774, *Harameyn VIII*, 222-225.
- 254) Mustafa b. Hüseyin, 1120/1708, *Harameyn I*, 174-175.

- 255) Mustafa b. Mehmed, Darüssaâde Ağası, 1197/1783, *Mukata'a III*, 198.
- 256) Nefise binti Feddânî Mustafa, Melek Hatun Vakfı Mütevellîsi, 1195/1781, *Mukatâ'a III*, 168.
- 257) Nevres Hatun, I. Abdülhamid'in 3. Kadını, 1197/1783, *Kasa no: 178*, 1-38.
- 257a) 257'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 188*, 148-163.
- 258) Osman b. Ahmed, Ağa, 1133/1721, *Harameyn I*, 123-124.
- 259) Osman b. Ali, Ruznâmçe-i Evvel, 1135/1723, *Harameyn I*, 137-140.
- 260) Osman b. Ömer, Seyyid ve Saray gözdelerinden, 1184/1771, *Harameyn VIII*, 75-78.
- 261) Osman b. Mahmud, Halvetiye tarikatinden seccâdenişîn, 1144/1732, *Mukata'a I*, 88-89.
- 262) Ömer b. Abdürrahim, Darphâne-i Âmire Kâtibi, 1136/1724, *Harameyn I*, 159-162.
- 263) Ömer b. Halil, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 521-522.
- 264) Ömer b. Hüseyin, 1143/1731, *Ana. 1228 Başlar*, 383.
- 265) Ömer b. Osman, Kadiasker, 1136/1723, *Harameyn XIII*, 270-274.
- 266) Ömer Çelebi b. Mustafa, Kahveci, 1153/1740, *Küçük Evkâf Râbi'*, 269-270.
- 267) Ömer-zâde Mehmed b. Ömer, 1332/1914, *Mücedded Ana. XIX*, 201.
- 268) Penah Süleyman b. İsmail, Kâtib, 1200/1785, *Ana. 1195 Başlar*, 171.
- 269) Rabi'a binti Halil, Ahmed b. Halil ve Hasan b. Halil, 1157/1744, *Rumeli II*, 94.
- 270) Rabi'a binti Mustafa, Sultan, 1124/1712, *Harameyn I*, 170-172.
- 271) Rabi'a binti Mustafa, 1201/1786, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 615-616.
- 272) Ragıb Mehmed Paşa b. Şevkî Mehmed, Sad-râzam, 1176/1762, *Kasa no: 12*, 1-55.
- 273) Rahmetullah b. Osman, Kadı, 1137/1725, *Harameyn I*, 164.
- 274) Rukiyye, Sultan, I. Abdülhamid'in kızkardeşi ve Ayşe Sultanın kızı, 1189/1775, *Kasa no: 141*, 24-35.
- 275) Safiyye binti II. Mustafa, Sultan, 1138/1725, *Harameyn I*, 167.
- 276) —, 1154/1741, *Kasa no: 148*, 1-27.
- 277) —, 1155/1742, *Kasa no: 148*, 28-37.
- 278) —, 1161/1748, *Kasa no: 148*, 37-49.
- 279) —, 1163/1750, *Kasa no: 148*, 50-56.
- 280) —, 1164/1751, *Kasa no: 148*, 57-60.
- 281) —, 1166/1753, *Kasa no: 148*, 61-74.
- 282) —, 1166/1753, *Kasa no: 148*, 75-78.
- 283) —, 1167/1754, *Kasa no: 148*, 79-82.
- 284) —, 1169/1755, *Kasa no: 148*, 83-87.
- 284a) 275-284'ün ikinci nüshaları, *Kasa no: 188*, 198-248.
- 284b) 275-284'ün üçüncü nüshaları, *Kasa no: 179*, 236-289.
- 285) III. Selim, Sultan, 1216/1801, *Kasa no: 29*, 1-99.
- 286) Semerkandî Hasan b. Mustafa, Reîsülkurra, 1158/1745, *Trabzon Defteri*, 70-71.
- 287) Sunkur-zâde Mehmed, 1172/1759, *Harameyn VI*, 269-270.
- 288) Süleyman b. Abdullah, 1123/1711, *Küçük Evkâf Sâni*, 291-292.
- 289) Süleyman b. Mustafa, Ağa, 1171/1758, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 141-143.
- 290) Süleyman b. Zülfikâr, Sersilâhşorân, 1148/1735, *Harameyn II*, 179-180.
- 291) Süleyman Çelebi b. Mehmed, 1133/1721, *Harameyn I*, 165-166.
- 292) Süleyman Sadi b. İbrahim, Kâdirî Şeyhi, 1193/1779, *Harameyn XIV*, 502.
- 293) —, 1196/1782, *Harameyn XIV*, 503-504.
- 294) —, 1198/1784, *Harameyn XV*, 9-12.
- 295) —, 1203/1788, *Harameyn XV*, 13-14.
- 296) Şamdancıoğlu Govadis (Evadis), Körükçü, 1266/1850, *1255 Başlar*, 470.
- 297) Şebsafa Fatma Kadın, I. Abdülhamid'in 6. Kadını, 1202/1788, *Kasa no: 188*, 112-134.
- 297a) 297'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 179*, 130-154.
- 298) Şebsafa Fatma Kadın, 1210/1796, *Kasa no: 188*, 135-147.
- 298a) 298'in ikinci nüshası, *Kasa no: 179*, 156-170.
- 299) Şerife binti Hasan, 1116/1704, *Küçük Evkâf Sâmin*, 436-437.
- 300) Şeyh Hasan, Seyyid, 1001/1592, *Harameyn VI*, 153.
- 301) Şeyhzâde Ali, Müftü, 1164/1750, *Harameyn VI*, 252.
- 302) Tayfur b. Abdurrahman, Hastalar Ağası, 1197/1783, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 573.
- 303) Tayyibî Mustafa b. Mehmed, Mâlikâne Halifesi, 1172/1758, *Harameyn VI*, 160.
- 304) —, 1173/1759, *Harameyn VI*, 155.
- 305) —, 1171/1758, *Harameyn VI*, 156-158.
- 306) —, 1171/1758, *Harameyn VI*, 158-159.
- 307) —, 1172/1758, *Harameyn VI*, 159-160.
- 308) —, 1172/1759, *Harameyn VI*, 133.
- 309) —, 1172/1759, *Harameyn VI*, 133.
- 310) Tokadî İbrahim b. Mustafa, Yeniçeri ocağı orta yazıcılarından, 1158/1745, *Mukatâ'a II*, 23-24.
- 311) Tokadî İbrahim b. Mustafa, Sekbanbaşı, 1179/1765, *Mukata'a II*, 215.
- 312) Türâbî-zâde Alemdar İbrahim, Ağa, 1188/1774, *1276 Başlar*, 232-233.
- 313) Ümmükülsum binti Abdullah, 1161/1748, *Mukata'a II*, 56.

- 314) Veli b. Yusuf, 1153/1740, *Harameyn VII*, 263-265.
 315) —, 1163/1750, *Harameyn VII*, 265-266.
 316) Velîüddin b. Mustafa, Kadı, Şeyhülislâm, 1145/1732, *Harameyn XII*, 85-88.
 316a) —, 1145/1732, *Harameyn III*, 59-61.
 317) —, 1151/1738, *Harameyn III*, 61-62.
 318) —, 1155/1742, *Harameyn XII*, 89-91.
 319) —, 1173/1760, *Harameyn XII*, 91-102.
 320) —, 1175/1761, *Harameyn XII*, 102-107.
 321) —, 1176/1763, *Harameyn XII*, 110-113.
 322) —, 1182/1768, *Harameyn XII*, 61-83.
 323) Yeğen İbrahim, Dergâh-ı Âlî Gedüklüsü, 1197/1783, *Harameyn IX*, 208-209.
 324) Yusuf b. Abdullah, Kapudan-ı Derya Kethüdası, 1195/1781, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 243-244.
 325) —, 1193/1779, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 363-364.
 326) Yusuf b. Abdülmennân, Sadrazam, 1201/1787, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 366-374.
 327) —, 1202/1787, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 245-252.
 328) Zehrî Ahmed b. Şaban, Ümmî Sinan Tarikatinden Seccâdenişîn, 1154/1741, *Harameyn X*, 292-293.
 329) Zeynüddîn-zâde Ali b. Ali, 1219/1804, *Kasa no: 8*, 1.

II. VAKIFLARLA İLGİLİ DİĞER BAZI ARŞİV VESİKALARI

- 330) Vakıf edilmiş nakit paraları çiftlik, bahçe, ev, v.s.... gibi gayr-i menkûllerle değiştirmek için, kadı'nın mütevellîye izin vermesiyle ilgili vesikalar, (1178/1764 tarihli), *Harameyn VIII*, 184-193.
 331) Bir vakfın başkası tarafından gasp edilmiş mütevellîlik ve imamlık vazifesini hak sahibine iade eden mahkeme kararı, (1144/1732 tarihli), *Harameyn I*, 186.
 332) Tımarlılar ve vakıf görevlileri arasında Konya'daki bir köy üzerinde anlaşmazlık, 1139/1727, *Harameyn I*, 185.
 333) Boğaziçi'ndeki bir fener hakkında padişaha sunulmuş bir arzuhat, 1126/1714, *Harameyn I*, 176.
 334) Köylülerin topraklarından su yolları geçirilmesine izin vermeleriyle ilgili vesika, (1132/1720 tarihli), *Defter no: 27*, s. 1.
 335) Bir âile vakfı konusunda kurucunun çocukları arasında anlaşmazlık, (1147/1734), *Mukâta'a I*, 99.
 336) Vakıf paranın gayr-i menkûle dönüştürülmesi için Kadı'dan izin talebi, (1143/1731 tarihli), *Mukâta'a I*, 87-88.

- 337) Tımarlılar ve vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık, 1145/1737, *Mücedded Ana. XXI*, 287-288.
 338) Satın alma akidleri ve kira mukâveleleri, *Küçük Evkâf Sâni*, 456.
 339) Bir vakfın şartlarının değiştirilmesi hakkında, 1179/1766, *Kasa no: 93*, 12-13.
 340) Akkırman'ın iki köyü arasında sınır uyuşmazlığı, 1168/1754, *Kasa no: 148*, 88-93.
 341) Bir çiftliğin icâreteyn ile kiralınmasına dair mukâvele, 1199/1785, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 574.
 342) Bir arsanın satış mukâvelesi, 1175/1761, *Mukâta'a III*, 101.
 343) Satın alma ve icâreteyn'le kiralama mukâveleleri, *Mukâta'a III*, 101-111.

III. YAYIMLANMIŞ VAKFİYELER

- Aktepe (Münir), "XVIII. yüzyıl vezirlerinden kaptân-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'ya âit vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi (VD)*, VIII, 15-35.
 — Cevdet (M.), "Sivas dârüşşifâsı vakfiyesi ve tercümesi", *VD*, I, 35-38.
 — Darragh (A.), *Acte de waqf de Barsbay*, Kahire 1963.
 — Barkan (Ö. L.), ve E.H. Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrir defteri —953 (1546) tarihli—*, İstanbul 1970.
 — Gökbilgin (Tayyib), *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası, vakıflar —mülkler— mukâta'alar*, İstanbul 1952.
 — Kunter (H. B.), "Tarsustaki Türkistan zâviyelerinin vakfiyeleri", *VD*, VI, 31-50.
 — Kunter (H. B.), "Emir sultan vakıfları ve Fâtih'in Emir Sultan vakfiyesi", *VD*, IV, 39-63.
 — Kürkçüoğlu (K. E.), *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.
 — Massignon (L.), *Documents sur certains waqfs des lieux Saints de l'Islam*, Paris 1952.
 — Togan (Z. V.), "İran'da Kütüphane-i Melikteki yazmalardan: n. 1233 vaqıfnâme-i Xoca Raşid al-dîn Vazir", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (İstanbul 1959-1960), s. 158-160. Reşidüddin'in kendisi tarafından yazılan vakfiyesinin faksimilesi için bkz. Raşid al-dîn Fazl Allah, *Al-Vakfiyat al-Raşidiya bi-hatt al-vâkıf fi beyân şarâ'it umûr al-Vakf ve'l-masârif*, Tahran 1350 (1972).
 — Turan (O.), "Şemseddin Altun-aba, vakfiyesi ve hayatı", *Belleten*, XI, 1947, s. 197-235.

- Uzluk (F.N.), "Karaman eyaletine ait vakıfların fihristi", *VD*, IV, 263-264.
- Uzunçarşılı (İ.H.), "Gazi Orhan Bey vakfiyesi", *VD*, V, 277-318.
- Yaltkaya (Ş.), "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *VD*, II, 94-95.

IV. HUKUKİ AÇIDAN VAKIF MÜESSESESİ

- Ali Haydar, *Tertîbü's-sunûf fî ahkâmî'l-vukûf*, İstanbul, 1240/1824.
- Berki (A.H.), *Vakıflar*, İstanbul, 1946.
- Berki (A.H.), "İslamda vakıf", *VD*, IV, 19-37.
- Berki (Ş.), "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet devrinde vakıf çeşitleri", *VD*, IX, 1-12.
- Clavel, *Le waqf ou habous*, Le Caire, 1896, c. I.
- De Jansens (G.B.), *Les waqfs dans l'Islam contemporain*, Paris 1952.
- Ebussuûd, *Risâle fî vakfi'n-nukûd ve cevâzihî*, 1097/1685 tarihli arapça yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi seksiyonu, no: 477/1.
- Gatteschi, *Etude sur la propriété foncière, les hypothèques et les waqfs*, Alexandrie, 1896.
- Hatemî (H.P.), *Önceki ve bugünkü Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi*, İstanbul 1969.
- Hüseyin Hüsnü, *Ahkâm-ı Evkâf*, İstanbul 1311/1893.
- İleri (C.N.), "Kavânîn-i vakfiye", *İçtihad*, 18 Nisan 1911, no: 62.
- Luccioni (J.), *Le Habous ou waqf (rite malkite et hanefite)*, Casablanca, 1942.
- Mercier (E.), *Le code du habous ou ouakf selon la législation musulmane*, Constantine, 1899.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthâfû'l-ahlâf fî ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul, 1307/1889. Bu eseri C.G. Stavridès ve S. Dahdah fransızcaya çevirmiştir: *Les lois régissant les propriétés dédiées (awqafs)*, Paris 1895.
- Belin, *Extrait d'un mémoire sur l'origine et la constitution des biens de mainmorte en pays musulmans*, Paris 1854.
- Berki (A.H.), "Vakıflar ve vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", *VD*, VIII, 335-340.
- Berki (A.H.), "Vakıfların faideleri ve gördüğü hizmetler", *VD*, VI, 9-13.
- Berki (Ş.), "Vakıfların gördüğü çeşitli hizmetler", *VD*, VI, 85-91.
- Cahen (C.), "Réflexions sur le waqf ancien", *Studia Islamica*, XIV, 1961, s. 37-56.
- Çağatay (N.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda ribâ-faiz konusu, para vakıfları ve bankacılık", *VD*, IX, 31-56, İngilizcesi: 57-66.
- Delaver (Y.M.), *Le waqfs et l'utilité économique de son maintien en Egypte*, Paris 1926.
- Erdoğan (M.), "Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri", *VD*, III, 149-182.
- Gökay (F.K.), "Ruh hekimliği sahasında Türklerin ve vakıf müessesesinin hizmetleri", *VD*, II, 263-265.
- Güneri (H.), "Vakıf suları ve su vakıfları", *VD*, IX, 67-79.
- Heffening, "Waqf ou habous", *El*, 1939, c. IV.
- Hüseyin Hüsameddin Efendi ve İbnülemin Mahmud Kemal Bey, *Evkâf-ı hümayûn nezâretinin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzârın terâcüm-i ahvâli*, İstanbul 1335/1917. Bu eserin Nazif Öztürk tarafından sadeleştirilmiş şekli, *Vakıflar Dergisi*'nin XVI. sayısından itibaren tefrika halinde neşredilmektedir.
- Keskiöğlu (O.), "Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bâli Efendinin vakıf paralar hakkında bir mektubu", *VD*, IX, 81-94.
- Köprülü (M.F.), "Vakfa âit ıstılahlar meselesi", *VD*, I, 131-138.
- Köprülü (M.F.), "Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti", *VD*, I, 1-6, fransızcası: 3-9.
- Köprülü (M.F.), "Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü", *VD*, II, 1-35, fransızcası: 3-44.
- Kunter (H.B.), "Türk vakıflarının milliyetçilik cephesi", *VD*, III, 1-11, fransızcası: 293-297.
- Kunter (H.B.), "Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd", *VD*, I, 104-129.
- Mandaville (J.E.), "Usurious Piety: the cash waqf controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 289-308.

V. VAKIF MÜESSESESİNİN MUHTELİF CEPHELERİ

- Akozan (F.), "Türk külliyesi", *VD*, VIII, 303-308.
- Ayverdi (E.H.), "Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları", *VD*, III, 151-223.
- Barkan (Ö.L.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", *VD*, II, 279-386.

- Milliot (L.), *Démembrements du habous: menfa'a, gza, gulsâ, zinâ, istighrâq*, Paris 1918.
- Örne (Y.), "Çankırı darüşşifası", *VD*, V, 251-255.
- Ruben (W.), "Budist vakıfları hakkında", *VD*, II, 173-181.
- Saarisalo (A.), "The turkish waqf", *Studia Orientalia*, XIX, (10, Helsinki, 1953), s. 3-6.
- Sekaly (A.), "Le problème des waqfs en Egypte", *REI*, III, 1929, s. 75-659.
- Selçuk (F.), "Vakıflar, başlangıcından 18. yüzyılına kadar", *VD*, VI, 21-29. Bu makale, Gibb ve Bowen'in *Islamic society and the west* (London, New York, c. I, 1957) adlı eserinin bir bölümünün tercümesidir.
- Tansuğ (S.), "18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya şadırvanı", *VD*, VI, 93-101, İngilizcesi: 102-110.
- Ülken (H.Z.), "Vakıf sistemi ve Türk şehir-ciliği", *VD*, IX, 13-37.
- Ünver (A.S.), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dair", *VD*, I, 17-24.
- Ünver (A.S.), "İkinci Sultan Bayazid'in Edirne'deki vakıf kitaplarına dâir", *VD*, IV, 105-106.
- Yücel (E.), "Amcazâde Hüseyin Paşa külliyesi", *VD*, VIII, 250-266.

VI. İSLAM HUKUKU

- Bousquet (G.H.), *Le Droit musulman*, Paris 1963.
- Bousquet (G.H.) ve J. Berque, *Recueil de la loi musulmane de Zaïd ben 'Alî*, Alger 1941.
- Charles (R.), *Le Droit musulman*, Paris 1912.
- Clavel (E.), *Droit musulman*, Paris 1895.
- Linant de Bellafonds (Y.), *Traité de Droit musulman comparé*, Paris-La Haye, 1965 c. I ve II.
- Mâverdî, *Les statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif*, Notlayarak tercüme eden E. Fagnan, Alger, 1915.
- Mevkûfâtî (Muhammed), *Şerhü'l-Mevkûfâtî*, İstanbul 1291/1874, c. I. Bu eser, Halebî İbrahim Efendi'nin (öl. 956/1549) *Multakâ'l-Ebhur* adlı eserinin şerhidir.
- Milliot (L.), *Introduction à l'étude du Droit musulman*, Paris 1953.
- Morand (M.), *Etude de Droit musulman algérien*, Alger 1910.

- Sautayra (E.) ve E. Cherbonneau, *Droit musulman, du statut personnel et des successions*, Paris 1873-1874.
- Schacht (J.), "Mîrâth", *EI*, 1939.
- Taşdemir (C.), *Comparison des principes fondamentaux de la succession en Droit musulman et en Droit romain*, Paris 1939.
- Tuğ (S.), *İslâm vergi hukukunun ortaya çıkışı*, Ankara 1963.

VII. İSLAMIN VE MÜSLUMAN CEMİYETLERİNİN MUHTELİF CEPHELERİ

- Abel (A.), "Esquisse d'une rcherche de dynamique sociale appliquée à l'Islam", *Colloque sur la sociologie de l'Islam*, Bruxelles 1961.
- Bammât (H.), *Visages de l'Islam*, Lausanne 1958.
- Barthold/Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, Ankara 1963.
- Bennabi (M.), *Vocation de l'Islam*, Paris 1954.
- Berque (J.), *Les Arabes d'hier à demain*, Paris 1969.
- Berque (J.), *L'Orient second*, Paris 1970.
- Berque (J.), "Droit des terres et intégration sociale au Magreb", *Cahiers internationaux de sociologie*, XXV, 1958, 38-74.
- Brockelmann (C.), *Histoire de peuples et des Etats Islamiques*, çev. M. Tazeront, Paris 1949.
- *Colloque sur la sociologie de l'Islam*, Bruxelles, 1961.
- Dağ (M.) ve H.R. Öymen, *İslam eğitim tarihi*, Ankara 1974.
- De Planhol (X.), *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968.
- Draz (M.A.), *La morale du Koran*, Paris 1951.
- Gardet (L.), *La cité musulmane. vie sociale et politique*, Paris 1961.
- Gardet (L.), *L'Islam, religion et communauté*, Paris 1970.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *Mahomet*, Paris 1969.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *Les institutions musulmanes*, Paris 1921.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *La syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923.
- Grunebaum (G.E. Von), *L'Identité culturelle de l'Islam*, Paris 1973.
- Hamidullah (M.), *Le Prophète de l'Islam*, Paris 1959, 2 cilt.

- Houdas (O.), *Traditions islamiques*, Paris 1914.
- Huart (C.), *Littérature arabe*, Paris, 1923.
- Jomier (J.), *Le commentaire coranique du manâr*, Paris 1954.
- Laoust (H.), *Le Califat dans la doctrine de Raşid rıda*, Beyrouth, 1938.
- Laoust (H.), *Les schismes dans l'Islam*, Paris 1965.
- Le Bon (G.), *La civilisation des arabes*, Syracuse (İtalya), Tarihsiz.
- Lewis (B.), "al-Haramayn", *El*, 1971, III, 179.
- Mantran (R.), *L'expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)*, Paris 1969.
- Massé (H.), *L'Islam*, Paris 1966.
- Miquel (A.), *L'Islam et sa civilisation*, Paris 1968.
- Rodinson (M.), *Islam et capitalisme*, Paris 1966.
- Smith (W.C.), *L'Islam dans le monde moderne*, Paris 1962.
- Turan (O.), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Wiet (G.), "Les puissances musulmanes", *Histoire universelle*, Pléiade Ansiklopedisi, Paris 1958.
- Wiet (G.), *L'Égypte arabe*, Paris 1937.
- Wolf (J.) ve P. Heim, *Les très riches heures de la civilisation arabe*, Paris 1969.

VIII. OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİ

a. Osmanlı Vak'ayînâmeleri

- Ahmed Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1279/1862, cilt V.
- Çelebizâde Âsım, *Târih-i vakâyıf*, İstanbul 1741.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Târih*, İstanbul 1279/1862.
- Raşid Mehmed Efendi, *Târîh*, İstanbul 1865, 5 cilt.
- Selânlîkî, *Târîh*, İstanbul 1281/1864.

b. Olaylar tarihi

- Akçura (Y.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri (XVIII ve XIX. asırlarda)*, İstanbul 1940.
- Coles (P.), *La lutte contre les Turcs*, çev. H. Couffignal, Paris 1969, Bu kitabı Vecdi Bürün Türkçeye çevirmiştir: *Aurupada Osmanlı tesirleri*, Ötüken Y. İstanbul 1975.
- Hammer (J.V.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, çev. J.J. Hellert, Paris 1835, 18 cilt.

- Karal (E.Z.), *Selim III'ün hatt-ı hümayunları –Nizam-ı cedid– 1789-1807*, Ankara 1946.
- Lamartine (A. De), *Histoire de la Turquie*, Paris 1855, c. VII.
- Lamouche (C.), *Histoire de la Turquie*, Paris 1953.
- Mantran (R.), *Histoire de la Turquie*, Paris 1965.
- Turan (O.), *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, 2 cilt.
- Uzunçarşılı (İ.H.), *Osmanlı tarihi*, Ankara 1956, c. IV/1.

c. İdâre, sosyal hayat

- Ahmed Refik, *Lâle devri*, İstanbul 1331/1912, Latin harfleriyle baskısı: Ankara, 1972.
- Akdağ (M.), *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî tarihi*, Ankara 1971, 2 cilt.
- Altundağ (Ş.), "Osmanlılarda kadıların selâhiyet ve vazifeleri hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 346 vd.
- Babinger (F.), *Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris 1954.
- Barkan (Ö.L.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, IX, 1949-1950, s. 524-569, c. XV, 1953-1954, s. 209-237.
- Baykal (B.S.), "Âyanlık müessesesinin düzeni hakkında belgeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I, 1964, s. 221 vd.
- Deny (J.), *La psychologie du peuple turc*, Paris, Tarihsiz.
- D'Ohsson (M.), *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1877-1828, 7 cilt.
- Dupont (J.), *Géographie de l'Empire Ottoman*, Paris 1907.
- Ergin (O.N.), *Türk şehirlerinde imâret sistemi*, İstanbul 1939.
- Ergin (O.N.), *Türkiye'de şehirciliğin tarihî inkişâfı*, İstanbul 1936.
- Gautier (T.), *Constantinople*, Paris, Tarihsiz.
- Huart (C.), "Kız", *El*, 1921, II, 1113.
- Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî ihtiyârî'l-ahakk*, İstanbul 1972.
- Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277. Bu eser fransızcaya çevrilmiştir: *Pétis de la Croix, Canon de Sultan Suleiman II représenté à sultan Murad IV pour son instruction ou état politique et militaire*, Paris 1725.

- Kuşan (D.), "Anadolu Türk şehri, tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler", *VD*, VII, İstanbul 1968, 53-73.
- Lewis (B.), *Modern Türkiye'nin doğuşu*, çev. M. Kırıtlı, Ankara 1970.
- Mantran (R.), *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et ses successeurs (XVI. et XVIIe siècles)*, Paris 1965.
- Mantran (R.), *Istanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962.
- Mardin (Ş.), *Din ve ideoloji*, Ankara 1969.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukû'ât tekmipleri*, Ankara 1961.
- Porter, *La religion, les lois, le gouvernement et les mœurs des Turcs*, Paris 1770.
- Refik Ahmed (Sevengil), *Istanbul nasıl eğleniyordu?*, İstanbul 1927.
- Roux (J.-P.), *La Turquie*, Paris, 1953.
- Sencer (M.), *Osmanlı toplum yapısı*, İstanbul 1969.
- Şabanov (F.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlığın hukukî esasları", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s. 428-430.
- Uluçay (Ç.), *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri*, İstanbul 1955.
- Uzunçarşılı (İ.H.), *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965.
- Ülgener (S.), *İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri*, İstanbul 1951.
- Ünver (A.S.), "İstanbul'un zaptından sonra Türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış", *VD*, I, 71-78.

d. Sanat, edebiyat, ahlâk

- Aynî (M.A.), *Türk ahlâkçıları*, İstanbul 1939.
- Kınalı-zâde, *Ahlâk-ı 'alâf*, Bulak 1248/1832.
- Todérini (Mr. l'Abbé), *De la littérature des Turcs*, İtalyancadan çev. l'Abbé de Cournand, Paris 1789, 3 cilt.
- Yetkin (S.K.), *L'architecture turque en Turquie*, Paris 1962.

e. İktisadî hayat

- Berkes (N.), *Türkiye iktisat tarihi*, İstanbul 1970, 2 cilt.
- Bowen (H.), "Akçe", *EI*, 1960, I, s. 327-328.
- Çağatay (N.), "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki maden işletme hukuku", *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Ankara 1943, II/1), s. 117-126.

- Heidborn (A.), *Les finances ottomanes*, Vienne 1912.
- İnan (A.), *Aperçu sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman*, İstanbul 1941.
- İsmail Galib Edhem, *Takvîm-i meskûkât-ı osmâniye*, İstanbul 1307/1890.
- Kolerkılıç (E.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara, 1958.
- Lewis (B.), "Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü hakkında bazı düşünceler", çev. S. Tuğ, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-1960, s. 161-178.
- Morawitz (C.), *Les finances de la Turquie*, Paris 1902.
- *Réorganisation générale de la Turquie, projet d'une compagnie orientale*, Paris, Auguste Ghio, 1876.
- Roumanie (A.), *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris 1927.
- Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325.
- Svoronos (N.G.), *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.

f. Toprak sistemi

- Aksoy (S.), *100 Soruda Türkiye'de toprak meselesi*, İstanbul 1969.
- Âtîf Bey, *Şerh-i kânûnnâme-i arâzi*, İstanbul 1309/1891.
- Barkan (Ö.L.), *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirâi ekonominin hukukî ve mâlî esasları: Kanunlar*, İstanbul 1945.
- Barkan (Ö.L.), "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 tarihli arâzi kânûnnâmesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1939, s. 321-421.
- Barkan (Ö.L.), "Çiftlik", *İA*, III, s. 392-397.
- Beldiceanu (N.), "Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, c. IV, Monachii 1965, s. 27-39.
- Belin, *Etude sur la propriété foncière en pays musulman, et spécialement en Turquie*, Paris 1862.
- Berki (Ş.), *Toprak Hukuku*, Ankara 1960.
- Cin (H.), *Mîrî arâzi ve arâzinin mülk haline dönüşümü*, Ankara 1969.
- Divitçioğlu (S.), "Modèle économique de la société ottomane (les XIe et XVe siècles)", *La pensée* (Paris, Avril 1969, no: 149), s. 41-60.
- İnalçık (H.), "Çiftlik", *EI*, 1961, c. II, s. 33-34.
- Loussarar (J.D.), *l'histoire et la théorie de la propriété foncière dans le Droit public ottoman*, Paris 1912.

- Meşreb-zâde Mehmed Ârif, *Câmi'u'l-icâre-teyn*, İstanbul 1252/1837.
- Padel (W.) ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904.
- Turan (Osman), "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku, mîrî topraklar ve hususî mülkiyet", *Belleten*, XII, 1948, 649-574.
- Uzunçarşılı (İ.H.), "XIV ve XV inci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi", *Belleten*, II, 1938, 99-106.

IX. ANSİKLOPEDİ VE LUGATLER

- Ahmed Âsım, *Kâmus tercümesi*, İstanbul 1305/1887, 4 cilt.
- Ahmed Âsım, *Burhân-ı Katı' tercümesi*, İstanbul 1214/1799.
- Arseven (C.E.), *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1950, 3 cilt.
- Altunsu (A.), *Osmanlı şeyhülislâmları*, Ankara 1972.
- Barbier de Meynard (A.G.), *Dictionnaire turc-français*, Paris 1886.
- Berki (A.H.), *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen istilâh ve tabirler*, Ankara 1966.
- Bilmen (Ö.N.), *Hukuk-ı islâmiye ve istilâhat-ı fıkhiye kâmusu*, İstanbul 1951, c. IV.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, Meral yayınları, Tarihsiz.
- Çavuş-zâde Mehmed Aziz, *Dürrü's-sukûk*, İstanbul 1277/1860, 2 cilt.
- Devellioğlu (F.), *Osmanlıca-Türkçe lûgat*, Ankara 1970.
- *Encyclopédie de l'Islam*, 1. baskı, 4 cilt + suppl., Leyde, 1913-1938; 2. baskı, Leyde-Paris, 1954.
- *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940.
- Kelekian (D.), *Dictionnaire turc-français*, İstanbul 1928.
- Pakalın (M.Z.), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul 1971, 3 cilt.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1317/1901.
- *Türk Hukuk Lûgâtı*, Hz. Türk Hukuk Kurumu, Ankara 1946.
- Ziyâeddin Efendi, *Câmi-i envârü's-sukûk ve lâmi'ü'z-ziyâ li-zevi's-sukûk*, İstanbul 1248/1832.
- Aron (R.), *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris 1967.
- Aron (R.), *La Lutte de classe*, Paris 1964.
- Baud (F.), *Les relations humaines*, Paris 1967.
- Bouthoul (G.), *Variations et mutations sociales*, Paris 1968.
- Bouthoul (G.), *Les mentalités*, Paris 1952.
- Braudel (F.), *Ecrits sur l'histoire*, Paris 1969.
- Cazeneuve (J.), "Les stratifications sociales", *La sociologie* (J. Caseneuve ve D. Victoroff tarafından hazırlanmıştır), Paris 1970, s. 454-489.
- Challay (F.), *Histoire de la propriété*, Paris 1967.
- Desroche (H.), *Sociologies religieuses*, Paris 1968.
- Eliade (M.), *Le sacré et le profane*, Paris 1965.
- *Histoire sociale —sources et méthodes—*, Colloque de L'Ecole Normale Supérieure de Saint-Cloud (15-16 mais 1965), Paris, 1967.
- Laroque (P.), *Les classes sociales*, Paris 1968.
- Malinowski (B.), *Une théorie scientifique de la culture*, Paris 1968.
- Marx/Engels, *Manifeste du parti communiste*, Paris 1962.
- Mousnier (R.), *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris 1969.
- Paysant (A.), "Sociologie du Droit", *La sociologie* de J. cazeneuve et D. Victoroff, Paris 1970.
- Reissman (L.), *Les classes sociales aux Etats-unies*, çev. H. Lesage ve M. Lesage, Paris 1963.
- Rocher (G.), *Introduction à la sociologie générale*, Paris 1968, 3 cilt.
- Schelsky (H.), *Sociologie de la sexualité*, Paris 1972.
- Spiro (M.), "La religion: problèmes de définition et d'explication", *Essais d'anthropologie religieuse* de R.E. Bradbury, C. Geertz, M.E. Spiro, V.W. Turner, E.H. Winter, çev. C. de Rouville, Paris 1972.
- Tarde (G. de), *Les lois de l'imitation*, Paris 1890.
- Toynbee (A.J.), *L'histoire, un essai d'interprétation*, çev. E. Julia, Paris 1951.
- Widgery (A.G.), *Les grandes doctrines de l'histoire*, çev. S. Bricianer, Paris 1965.

X. BEŞERİ İLİMLERE AİT UMÛMÎ MAHİYETTE KİTAPLAR

- Abel (A.), *Psychologie et comportements*, Bruxelles 1962.

Tablo I

Eşantyonlara göre, XVIII. asır Türkiye'sinde kurulan
içtimâl ve hayri kuruluşlar

Kuruluşun Adı	Sayısı	Yüzdesi
Mescid	7	2,040
Camii	60	17,525
Mekteb	49	14,285
Medrese	36	10,495
Dârü'l-hâdis	3	0,874
Dârü'l-kurrâ	3	0,874
Tekye, hânikâh, zâviye	26	7,583
Kütübhâne	13	3,784
İmâret	8	2,322
Kulle-i fenâr	1	0,291
Kale	1	0,291
İskele	1	0,291
Köprü	6	1,749
Köy-odası	4	1,137
Lonca-odası	1	0,291
Sebil veya sebil-hâne	16	4,664
Çeşme	94	26,239
Sukuyusu	8	2,322
Buz-hâne	1	0,291
Abdest-hâne	1	0,291
Kenif (helâ)	4	1,137
TOPLAM	343	100,000

Tablo III

330 Vakfiyeye göre, XVIII. asır Türkiye'sinde
vakf edilmiş imâlâthâne veya kârhâneler

Adı	Adedi	Yeri
Yünhâne	4	Tokat, İstanbul
Dokuma atölyeleri (Destgâhhâne)	26	Halep
İpek fabrikaları (Dibacı ve kemhacı odaları, mengene- ciyân-ı dibâ odası)	93	İstanbul, İzmir
Yastık atölyeleri (Çatma yastıkçı kârhâneleri)	40	İstanbul
Boyahâne	21	Amasya, İstanbul
Yağhâne	20	İstanbul, Antalya, Hanya
Sabunhâne	12	İzmir
Kayıkhâne	7	İstanbul
Kılınççı kârhânesi	1	İzmir
Baruthâne	4	Yenicekarasu İstanbul
Tüfenkçi dükkânı	4	İstanbul
Miremlidhâne	1	Ankara
Kaldırımcı kârhânesi	1	İstanbul
Lâmbahâne	1	Turgutlu
Mumhâne, kandilci kârhânesi	6	İstanbul, İzmir
Kükürdhâne	1	İstanbul
Şişehâne	11	Akhisar, İstanbul
Alıcı fırını	2	İstanbul
Çinihâne	5	İstanbul
Kübhâne	4	İstanbul
Kuyumcular kârhânesi	1	İstanbul
Enfiye kârhânesi	4	İstanbul
Bozahâne	1	Selânik
Yoğurdhâne	3	İstanbul
Pirinç dibekhânesi	3	Niksar
Salhâne, debbağhâne	17	Erzurum, İstanbul, İzmir
Kârhâne (?)	7	İstanbul
TOPLAM	300	

Tablo: V

XVIII. asır Türkiye'sinde nakit para vakıflarının
meslek grupları

Meslekler	% 100
Devlet adamları	42,70
Ulemâ	16,00
Tarikat şeyhleri	9,75
Esnaf ve zanaatkarlar	2,45
Mesleksizler	
Erkek	11,00
Kadın	18,00

Tablo II

XVIII. asır Türk vakıflarının gelir kaynakları
(İncelenen 330 Vakfiyeye göre)

Mülk Tipleri		Ünite Adedi	Her ünitenin yıllık kira bedeli (akçe olarak)		Gelir Toplamı	%	%	
Tarım İşletmeleri	Arsa	188	360		67.680	0,34	30,39	
	Bağçe	110	2.000		220.000	1,11		
	Bostan	72	1.000		72.000	0,36		
	Zeytin bağçesi	40	4.320		172.000	0,87		
	Bağ	42	400		16.800	0,08		
	Mezra'a, Tarla	201	750		150.750	0,76		
	Çiftlik	93	20.000		1.860.000	9,35		
	Köy, karye	46	30.000		1.380.000	6,94		
	Mukāta'a (Köyler bütünüğü)	14	150.000		2.100.000	10,56		
	Maden ocağı	1	—		—	—		
	Dalyan	3	1.080		3.240	0,02		
Meskenler	Menzil	2064	900		957.600	4,81	6,52	
	Saray	8	5.000		40.000	0,20		
	Yalı	19	5.400		102.600	0,52		
	Oda, Hâne	416	360		149.760	0,75		
Kamu hizmetleri için kiralananmış binalar	Defter-hâne	1	117.800		117.800	0,59	0,79	
	Gümrük binası	4	10.000		40.000	0,20		
İktisadî Kuruluşlar	Ticaret Yerleri	Han	53	2.160		114.480	0,58	30,44
		Samanhâne	6	1.000		6.000	0,03	
		Dükkân	1453	2.300		3.341.000	16,80	
		Ambâr, Mahzen	135	800		108.000	0,52	
		Ahur	11	720		7.920	0,04	
	Sanayi İşletme- leri	Hamam	25	720		18.000	0,09	
		Değirmen	95	4.000		380.000	1,91	
		İmâilâthâne, kârhâne	300	5.000		1.500.000	7,54	
Diğer şeyler	Gedik	321	1.800		577.800	2,91	0,33	
	Gemi	7	—		—	—		
	Hayvan derisi	13.080	4		52.320	0,26		
	Su	Masura (12) 60	240		14.400	0,07		
Nakit para	Akçe	Miktar (Akçe)	Falz Haddi		6.318.183	31,77	31,77	
		42.120.222	% 15					
TOPLAM					19.889.133	100	100	

Tablo: IV

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XVIII. asırlarda vakf edilmiş nakit paralar konusundaki bazı rakamların mukâyesesi

İncelenmiş vakfiyelerin				
Zaman	Yer	Adedi	Nakit paralarla ilgili olanları	Vakf edilmiş nakit paraların akçe olarak toplamı
1456 - 1548	İstanbul (101)	1517	1161 (% 46)	22.770.341
1561	Bursa (102)	—	159	3.349.046
1700 - 1800	Türkiye geneli	330	97 (% 28)	42.120.220

Tablo : VI

Türkiye'de XVIII. asır vakıflarının gelir ve giderleri hakkında tahminler

	Akçe (205) olarak gelir ve giderler tahmini		
	Bu araştırmada incelenen 330 vakfinki	XVIII. asırda kurulmuş 6000 vakfinki	XVIII. asırda işlemekte olan 20.000 vakfinki
Gelir	19.889.133	361.620.600	1.205.402.000
Gider	19.274.760	350.450.181	1.168.167.272
Gelir Fazlası	614.373	11.170.419	37.243.728